

DEUİFD XLV / 2017, ss. 81-122.

KUR'ÂN LÜGATLERİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

İsmail KURT*

ÖZ

Bu çalışma, Hicri I. asırdan V. asra kadar, Kur'ân lügatlerinin, doğuşundan gelişimine doğru nasıl bir seyir izlediğini kronolojik olarak örnekleriyle ve sözlük çeşitleriyle ele almaktadır. Çalışmamızın amacı bu sözlüklerin çıkış sürecindeki nedenlere de kısaca değinerek, türlerinin ilklerinden ve yenilik getirenlerinden örnekler vererek her bir sözlük türünün Kur'ân'ı anlamamızdaki işlevini ve onlardan nasıl daha iyi istifade edilebileceğini ortaya koymaya çalışmaktır. Bu çalışma Kur'ân sözlüğü sayılan veya Kur'ân sözlüğü olarak addedilebilecek çalışmalar olan Garîbü'l-Kur'ân, Vücûh ve'n-Nezâir ve Meâni'l-Kur'ân'ların ilk beş asırda telif edilenlerini, tarihi seyriyle beraber her bir türü özellikleriyle ve Kur'ân tefsirinde onlardan nasıl istifade edileceğiyle ilgili olarak örnekleriyle ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Lügat, Asır, Garib, Meani, Vucuh

RISE AND PROGRES OF THE DICTIONARIES OF THE QURAN

ABSTRACT

In the study Dictionaries of the Quran from the first century to fifth century is dealt with chronologically how these dictionaries go on from rise to development. These dictionaries will also analyze according to kind and examples. The purpose of the research highlights the reasons of the rise of the dictionaries by giving the first samples and pioneers. And so Researchers of the Quran will learn how better utilise from them and what are the functions in the interpretation of the Quran. This study will discuss Qarib al-Quran, Wucuh wa al-Nazaer and Maany al-Quran chronologically in the first five centuries. The study is also give examples from these dictionaries in order to present how can be utilized from them in the work of contemporary of the Quran.

Keywords: Quran, Lexicon, Century, Qarib, Maany, Wujuh

* Arş. Gör., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir ABD Öğretim Elemanı.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 10/03/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 14/03/2017

Giriş

Kur'ân'ı Kerim'i anlamının en temel şartlarından biri de hiç şüphesiz Arap dilinin bilinmesidir. Arapçayı bilmeyen kişilerin Kur'ân'ı anlamak için yapmaları gereken işlerin başında ise ya Arapçayı öğrenmeleri ya da kendi dillerinde yapılmış olan Kur'ân tercümelerinden (meal) ve tefsirlerinden istifade etmeleri gerekmektedir. Günümüzde hemen hemen bütün dillerde yapılmış¹ Kur'ânî anlamları güzel bir şekilde aktaran mealler ve tefsirler olmasına rağmen; Kur'ân'ı sadece anlamadan ziyade bu alanda ihtisas sahibi olmak isteyen kişinin Kur'ân'ın orijinal dili² olan Arapçayı bilmesi gerekmektedir. Bununla beraber Kur'ân'ın açıklanması, yorumlanmasıyla ilgilenen Kur'ân araştırmacısının salt Arapçayı bilmesi de yeterli değildir. Çünkü her metnin ait olduğu bir tarihi, olduğu bir mekânı ve yansıttığı bir kültürü mevcuttur.³ Bu nedenle Kur'ân araştırmacısı, Kur'ân'ı yorumlarken Kur'ân'ın nazil olduğu zamanı, mekânı ve yansıttığı kültürü dikkate almak zorundadır. Çünkü zaman, mekân ve kültürle de bağlantılı olan dil, zaman içinde değişim geçirmekte, dildeki eski bazı kelimeler yeni anlamlar kazanmakta ya da kullanılmamaktadır.⁴ Bundan dolayı Kur'ân'ı tefsir eden kişinin günümüz modern Arapçasından ziyade Kur'ân'ın indiği dönem olan miladi VII. yüzyıl Arapçasını yani klasik Arapçayı iyi bilmesi gerekmektedir.⁵

¹ Hidayet Aydar, *Kur'ân'ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'ân Okulu Yayınları, İstanbul, 1996, ss.166-170.

² Yusuf 12/2; Nahl 16/103; Şuara 26/195; Fussilet 41/3.

³ Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlâhi Hitabın Tabiatı*, (Ter. Mehmet Emin Maşalı), Otto Yayınları, Ankara, 2013, ss. 53-59; Victoria S. Harrison, "Hermeneutics, Religious Language and the Qur'an" (*Hermenötik, Dini Dili ve Kur'ân*), *Islam and Christian-Muslim Relations*, Cilt 21, Sayı III, Londra, Haziran 2010, s. 211.

⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, I, 23.

⁵ Klasik Arapçayı çok iyi bilen Kur'ân araştırmacısının Kur'ân tefsiri ameliyesinde Kur'ân'ın nüzul dönemi ve Cahiliye dönemi Arapçasını mukayeseli olarak kullanması günümüzün modern tabiriyle söylersek araştırdığı kavramın semantik analizini yapması Kur'ân tefsirinde araştırmacıya yeni ufuklar açacağında şüphe yoktur.

Kur'an'ın lafızlarının açıklanması, ibarelerinin tefsir edilmesi Hz. Peygamber, Sahabe, Tabiin ve sonraki nesillerle birlikte devam ederek günümüze kadar süregelmiş ve bundan sonra da devam edecektir. Bundan dolayı günümüz Kur'an yorumcusu Kur'an'ı anlamak için onun kelimelerini ve delalet ettiği anlamlarını bilmek zorundadır. Kur'an'ın kelimelerini anlamanın en kolay yolu ise Kur'an lügatlerini kullanmaya bağlıdır. Kur'an'ın indiği dönemle arasında 14 asır olan günümüz Kur'an araştırmacısı da normal lügatler yanında sadece Kur'an'ın kelimelerini açıklayan Kur'an lügatlerini (sözlüklerini) kullanmak mecburiyetindedir.

Kur'an'ın bazı anahtar terimlerine, ya bizzat Kur'an'ın kendisi tarafından, örneğin salât, iman, İslam vb. ya da Kur'an'ın nüzul devrinden çok sonra ortaya çıkan kelimeler, fıkıh, tasavvuf vb. İslami ilimler eliyle ıstılahî anlamlar yüklenmiştir.⁶ Örneğin Kur'an'daki kullanımı fatalizm olmayan “*kader*” lafzının daha sonra ortaya çıkan kelimelerdeki tartışmalar neticesinde bu anlamda terimleşmesi⁷ veya Süfîler eliyle “*nefis*” lafzına yüklenen anlamın değişmesi⁸ böyledir. Bundan dolayı Kur'an'daki bir kelimenin terim anlamı ile sözlük anlamını karıştırmak veya kelimenin her geçtiği yerde o kelimeye o ıstılahî anlamı vermek ya da daha sonra terimleşmiş olan Kur'anî bir kavramı bu terim anlamı ile anlamak Kur'an'ın anlaşılmasının önündeki en büyük engellerden biridir.

Bu çalışmanın ele alınmasının sebebi Kur'an'ın anlaşılması için meydana getirilmiş olan Kur'an lügatlerinin tarih sahnesine çıkışlarını kronolojik olarak ele alarak onların oluşum süreçlerini ve onlardaki değişimi ve gelişimi göstermek, Kur'an'ın lafızlarının açıklanmasındaki işlevlerine işaret ederek Kur'an yorumcusunun onlardan ne şekilde istifade etmesi gerektiğini gerekçeleriyle beraber ortaya koymaktır.

Her ne kadar daha önce yapılmış benzer çalışmalar olsa da bu çalışmanın konuyu ele alış tarzında kronolojinin takip edilmesi Kur'an'ı açıklamada selef ulemasının geçirmiş olduğu safhaları teferruatlı olarak ortaya koyacak, bu lügatler arasında var olan metod farklarını ortaya

⁶ Toşihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Ter. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 151-245.

⁷ İsmail Kurt, *Destiny and Responsibility in the Quran (Kur'an'da Kader ve Sorumluluk)*, (Basılmamış Y.Lisans Tezi), University of London/SOAS, Londra, 2013, s.12.

⁸ İbrahim Sarmış, *Rivayet Kültürü ve Yanlış Din Anlayışı*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011, ss. 109-116.

koyarak da Kur'ân'ı açıklamada onlardan en iyi şekilde istifade edilmesini sağlayacaktır. Bu çalışma, Kur'ân lügati olarak kabul edilebilecek Kur'ân'ın lafızlarını açıklayan bu eserlerin ilk beş asırda yazılanlarından kronolojik olarak doğuşundan gelişimine kadar günümüze ulaşanların türündeki ilklerini, yenilik getirenlerini ve öne çıkan bazı teliflerini örnekleriyle beraber ele alacaktır. Böylelikle onlardan nasıl daha iyi yararlanılacağını göstermeyi amaçlıyoruz.

Hız. Peygamber ve Sahabe Asrı (1-100/622-719)

Bu bölümde Hz. Peygamber ve Sahabe dönemindeki⁹ Kur'ân lügatlerinin ilk nüveleri sayılabilecek açıklamalar, örnekler ve günümüze ulaşan ilk Kur'ân lügati kabul edilen İbn Abbas'ın (v. 68/687) *Garîbü'l-Kur'ân*'ı üzerinde durulacaktır. Bu dönemi ele almadaki tarih ise Hz. Peygamberin hicretinden Sahabe neslinden en geç vefat edenlerinin tarihine kadar olan hicri 100 tarihidir.¹⁰

Araplarda sözlük telifi İslami dönemle beraber önce Kur'ân'ı sonra Hadisleri anlama gayretine bağlı olarak başlamıştır.¹¹ Garîb, nâdir

⁹ Bu dönem yaklaşık tarih olup ayrıca bu döneme Tabiin nesli (h.65-...) de dâhil olabilmektedir. Her ne kadar Sahabe dönemi hakkında ciddi ihtilaf olmasa da Tabiin dönemini belirlemek oldukça zordur ve Sahabe dönemine göre fazla ihtilafıdır. Bundan dolayı bu çalışmada daha sonraki dönemler tarih olarak alınacaktır.

¹⁰ Mehmet Efendioğlu, "Sahabe", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, s. 494.

¹¹ Kur'ân lügatlerinin ve aynı zamanda Arap lügatçiliğinin başlaması İslam'la beraber olmuştur. Bu durumun sebebini Arapların kabileler şeklinde Hicaz'da diğer milletlerle karışmamış olmalarından dolayı dillerinin fasih olmasına, onların belagat ve fesahatte çok mahir olmalarına -öyle ki her kabilenin bir şairi olması, en iyi şiirlerin Kâbe'ye asılması-, okuma yazma bilenlerin az olmasına ve yazı malzemelerinin yetersizliğine bağlayabiliriz. Bu saydığımız sebepler Araplarda lügatçiliğin gelişmesini engellemiş ve bunu İslami devre bırakmıştır. Aynı zamanda yazıdan ziyade sözlü kültürün hâkim olmasında, o dönemki Arap yazısının tam teşekkül etmemesinden dolayı ihtimalli okuyuşlara açık olmasından dolayı yazının ancak hafızaya yardımcı bir unsur olarak görülmesi ve sözlü rivayetin esas olması da vardır. Kur'ân'ın nüzülüyle başlayan süreçle Ümmi bir toplumdaki Kitabi bir topluma geçiş yapan Arapların aynı zamanda İslam'la beraber bedevi-kabilevi yaşam tarzından hadari-medeni bir yaşam tarzına geçiş yapmaları da yazının ve kitabi eserlerin önemini artırmıştır.

ve Araplara anlamı yabancı gelen kelimeler de ihtiva eden Kur'ân'ın bu kelimelerinin anlamını öğrenmek için Müslümanlar hem bedevi Araplara hem de Arap şiirine müracaat etmişlerdir. İslam'ın ilk yıllarında Kur'ân ve Hadislerde geçen ve Sahabeler tarafından anlamı bilinmeyen garip lafızların Hz. Peygamber tarafından açıklanması ve Sahabelerin bu açıklamaları ezberleyip yazmaları veya rivayet etmeleri Arap dilindeki lügatçiliğin ilk merhalesidir.¹² Yani denilebilir ki Arap lügatçiliğinin başlamasındaki en büyük etken Kur'ân'ı anlama faaliyetidir ve Kur'ân'daki garip kelimelerin açıklanması ameliyesi hem Arapça lügatçiliğin hem Kur'ân lügatçiliğinin ilk merhalesidir.

Kur'ân Hz. Peygambere Kur'ân'ı tebliğ¹³ etme, tebyin¹⁴ etme (açıklama) ve insanlara model¹⁵ olma görevini vermiştir. Kur'ân lügatleri konusunda Hz. Peygamberin Kur'ân'ı tebyin etmesinin önemli bir yeri vardır ve hatta denilebilir ki bunlar Kur'ân lügatlerinin ilk nüvelerini oluşturur. Bununla beraber Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı tefsiri nüzul asrından sonraki dönemlerde yaşayan müfessirlerin tefsir etme şekliyle aynı olmadığı gibi, sadece dile dayalı da değildi. Onun tefsiri öncelikle müşkili tavzih, mücmeli beyan, umumu tahsis şeklinde olup herhangi bir Kur'ân ayetini okuyarak kendiliğinden tefsir etmesinin yanında, nüzulüne müteakip ayeti tefsir etmesi, hutbe irâd ederken ayeti açıklaması, bir ayetteki sözlük anlamıyla alakalı bir soruya cevap vermesi tarzında bir vesileye binaen olmuştur. Hz. Peygamberin Kur'ân'ın ne kadarını tefsir/tebyin edip etmediği konusu ise tartışmalı olmakla beraber genel

Kur'ân'ın Kâbe'ye asılan "Muallakay-ı Seb'a"dan sonra Arap kültür tarihinde ilk yazılı belge olduğuna dair görüşler mevcuttur. Bu açıdan Kur'ân metni Arap kültür tarihinde sözlü kültür dönemi ile yazılı kültür dönemi arasında ayırıcı bir unsurdur. (Ebu Zeyd, 2013, s. 79.)

¹² Kenan Demirayak ve Sadı Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Ün. Fen Edebiyat Fak. Yayını, Erzurum, 1994, s. 111.; Arapça lügatlerin ikinci aşamasını belli konularda telif edilmiş olan Kitabü'l-İbil, Kitabü'l-Haşerat vb. lügatler oluşturur. Üçüncü aşama ise Halil b. Ahmed'in Kitabü'l-Ayn'ı ile başlayan kelimelerin tertibinde muayyen bir metot takip edilen lügatlerdir (Bak. Demirayak, *a.g.e.*, s.112).

¹³ Maide 5/67,99.

¹⁴ Nahl 16/44, 64.

¹⁵ Ahzap 33/21.

kanaat Onun Kur'ân'ın tamamını tefsir etmediği görüşüdür.¹⁶ Bizim kanaatimiz de bu yöndedir. Şöyle ki açıklama, tefsir; anlaşılmayan, kapalı olan, mücmel olan veya anlamada ihtimale sevk eden konularda olur. Kendini “*Mübin*”¹⁷ olarak tanımlayan Kur'ân'ın bütün ayetleri kapalı, mücmel olmadığı¹⁸ için Hz. Peygamberin onların tamamını teybin etmesi gerekmiyordu, bu kısımdaki ayetleri tebliği yeterli geliyordu. Zaten bu durumu bize Sahabe ile Hz. Peygamber arasında geçen şu husus izah etmektedir. “*İman edip de imanlarına zulmü karıştırmayanlar var ya, işte onlar güvendedirler ve onlar doğru yoldadırlar*”¹⁹ ayeti nazil olunca, bu durum Sahabe tarafından farklı anlaşılmış ve onlar Hz. Peygambere “*Bizden hangimizin imanına zulüm bulaşmamıştır ki?*” diye sormuşlar, Hz. Peygamber de onlara bu sizin düşündüğünüz gibi değil, siz Lokman'ın oğluna “*Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma. Doğrusu şirk büyük bir zulümdür*”²⁰ dediğini duymadınız mı diyerek ayetteki “*zulmü*” “*şirk*” ile tefsir etmiştir.²¹ Aynı şekilde Hz. Peygamber, Hz. Aişe'nin “*O, dinde sizin için zorluk kalmadı*”²² ayetindeki “*harac*” (*darlık, zorluk*) lafzını sorması üzerine, bunu “*darlık*” olarak tefsir etmiştir.²³

Verdiğimiz iki örnekten de anlaşılacağı üzere lügavi anlamla bağlantılı konularda, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı tefsir hususunda izlediği

¹⁶ Suat Yıldırım, “Hz. Peygamberin (sav) Kur'ân'ı Tefsiri”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt 46, Sayı II, Ankara, 2010, ss. 22-40.

¹⁷ Yusuf 12/1; Şuara 26/2; Kasas 28/2; Zuhruf 43/2; Duhan 44/2.

¹⁸ “Sana kitabı indiren O'dur. Onda muhkem ayetler vardır ki bunlar kitabın temelini oluşturur. Diğerleri ise müteşabihdir...” (Alimran 3/7).

¹⁹ “الَّذِينَ آمَنُوا وَهُمْ لَا يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ هُمُ الْأَمَنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ” (Enam 6/82).

²⁰ “يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ” (Lokman 31/13).

²¹ Yahya b. Sellam, Ebu Zekerriyya (v. 200/815), *Tefsiru Yahya Bin Sellam*, (Tah. Hind Çelebi), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye Yayınları, Beyrut, 2004, II, 673.; ez-Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah (v. 794/1392), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1391/1972, II, 156.; es-Suyûti, Celâleddin Abdurrahman b. Ebûbekir (v. 911/1505), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tah. Merkezü'd-Dirâsetü'l-Kur'âniyye), Medine, 1426, VI, 2267.

²² “وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ” (Hac 22/78).

²³ Taberi, İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'ân*, (Tah. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risele Yayınları, by yok, 2000, XVIII, 689-690.

yol, ayetle ilgili lügavi izah yapmaktan ziyade anlamdaki kapalılığı giderme şeklindedir. Bu da ya Sahabenin tam olarak anlamayıp sorduğu bir lafzı ya da Kur'an'ın o lafza yüklediği anlamı Sahabenin genel anlam olarak alıp yanlış anlamasını önlemeye yönelik Hz. Peygamberin izahıdır. Bununla beraber Hz. Peygamber'den gelen bu izahlar Kur'an lügatlerinin oluşumunda ve Kur'an'ın garip kelimelerinin izahında büyük önem arz etmektedir. Çünkü vahyin nüzulüne şahit olan Sahabenin bile anlamakta zorlanıp Hz. Peygambere müracaat ettiği “zulüm” lafzının “şirk” olarak izahı Kur'an lügatlerine de yansımıştır. Nitekim en meşhur Kur'an sözlüğünün sahibi olan Râgıb el-İsfahâni (v. 425/1033) “z-l-m” fiilini açıklarken zulmün üç çeşit; insanla Allah, insanla insan ve insanla kendi nefsi arasında, olduğunu söyleyerek Hz. Peygamberin şirk zulüm olarak açıklamış olduğu ayeti de içine alan ayet gruplarını²⁴ insanın Allah'a karşı zulmüne örnek olarak göstermiştir.²⁵ Bütün bu örneklerden de anlaşıldığı gibi daha Hz. Peygamber devrinde lügatlerin doğmasına sebep teşkil edebilecek kelime izahları bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılmış ve bunlar daha sonraki Kur'an lügatlerine kaynaklık etmiştir.

Kur'an sözlükleri Kur'an tefsirinin neticesi olarak Kur'an'ı daha iyi anlama gayretlerinin sonucu olarak Sahabe ile ilk meyvesini vermiştir. Sahabe Arap olduğu, Arap dilinin üslup ve inceliklerini, Arap örf ve adetlerini iyi bildiklerinden,²⁶ eski medeniyet ve felsefi akımların tesirinden uzak yaşadıklarından dolayı zihinlerinin berrak, dillerinin fasih olması sonucu²⁷ ve bizzat vahyin nüzulüne şahit olmalarından dolayı Kur'an tefsiri hususunda Hz. Peygamber'den sonra ikinci kaynaktır.²⁸ Bununla beraber doğal olarak Sahabenin her biri hem zekâ bakımından hem de Kur'an'a vukûfiyeti bakımından aynı değildi.²⁹ Abdullah İbn Abbas, Abdullah İbn Mesud ve Hz. Ali gibi Sahabeler Kur'an tefsiri

²⁴ Lokman 31/13; Hud 11/18; İnsan 76/31; Zümer 39/32; Enam 6/21.

²⁵ Râgıb el-İsfahâni, (v. 502/1108), *el-Müfredât fi Garib'il-Kur'an*, (Tah. Safvan Adnan Davudi) “z-l-m” Dâru'l-Kalem ve Daru's-Şâmiyye Yayınları, Beyrut-Dimeşk 1412/1991, ss. 537-538.

²⁶ Sadreddin Gümüş, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, Ankara, 1990, s.67.

²⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, M. Ü. İ. F. V. Yayınları 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 75.

²⁸ İsmail Kurt, *Maverdi'nin en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Eserinde Sahabe Tefsiri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), D.E.Ü. S.B.E, İzmir, 2011, s. 101.

²⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kahire, 1381/1961, I, 34.

konusunda öne çıkmıştır. Kur'ân tefsiri konusunda kendisinden en fazla görüş/rivayet nakledilen sahabe olan İbn Abbas'ın³⁰ “*şür, Arab'ın divanıdır. Allah'ın Arapça olarak indirdiği Kur'ân'ın bir kelimesini anlayamadığımızda Arab'ın divanına başvururuz, manayı orada ararız*” demesinin yanında “*bana Kur'ân'ın gariplerini (garip lafız) sorduğumuzda onu şürde arayın çünkü şür Arab'ın divanıdır*” şeklinde cevap vermesi onun şür ile Kur'ân dili arasında kurmuş olduğu bağlantıyı göstermektedir.³¹

Arap şürini Kur'ân'ın garip lafızlarını araştırmada şahit gösteren **İbn Abbas'a** nisbet edilen (v. 68/687) **Kitâbu Garibi'l-Kur'ân**³² Arap dilindeki ilk sözlük nüvesi olup Arapça sözlüklerin ilki kabul edilmiştir.³³ Elimizde mevcut olan Kur'ân lügatlerinin ilki ve Kur'ân'ın garip lafızlarının anlamlarını tespit etmiş ilk sözlük olan bu eser, Bakara Suresi ile Adiyat Suresi arasındaki garip lafızları izah eden bir Kur'ân lügatidir. İbn Abbas'ın metodu ele aldığı kelimenin müteradifini/eş anlamlısını vererek o kelimenin anlamını verir ve hangi lehçeye/dile ait olduğunu belirtir (bilügati Kureyş, bilügati Cürhüm, bilügati Kıbtı gibi). Örneğin “*قالوا أنؤمن كما آمن السفهاء*” “*Sefihlerin inandığı gibi mi inanalım dediler*”³⁴ ayetindeki “*sefil*” lafzının Kinane Lehçesinde “*cabil*” anlamında olduğunu,

³⁰ Kurt, 2011, ss. 28-33.

³¹ Suyûti, *el-İtkân*, III, 847-848.

³² İbn Abbas'ın eserlerinin yazımı ise muhtemelen daha sonra talebeleri tarafından yapılmıştır. Çünkü her ne kadar İbn Abbas'ın yaşının küçük olması ve Tabiin nesline yakın olmasından dolayı birçok rivayet onun sayesinde Tabiin nesline aktarılsa da, sahabe devrindeki Arap yazısının durumu, Arap sözlü kültürünün hala güçlü olması Kur'ân metninin dışında Sahabe döneminden yazılı bir şeyin gelmemesi ve özellikle yazıya karşı tutumu gösteren İbn Abbas'tan gelen şu haber bunu güçlendirmektedir. Keşfüz Zünun'da ki bir bilgiye göre İbn Abbas'ın yazdığı kitabı ona sunmak isteyen ve sunan kişinin kitabını su ile imha edince kendisine niçin böyle yaptığı sorulunca şu cevabı vermiştir: “*insanlar yazdıkları vakit yazıya güvenirlere ve ezberlemeyi terk ederler. Kitaba bir şey olursa ilimleri kaybolur. Aynı zamanda kitaba bir şeylerin eklenip çıkarılması veya kitabın değiştirilmesi mümkündür. Ezberde ise bu mümkün değildir. Zira ezberleyen kişi ilim ile konuşurken. Kitaptan nakleden kişi kendi görüşü ve zan ile bilgileri haber verir.*” (Bak. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, I, 33).

³³ Cemal Muhtar, “İslam'da Sözlük Çalışmaları”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı III, İstanbul, 1985, s. 366.

³⁴ Bakara 2/13.

“كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ” “*Firavun ailesinin tutumu gibi*”³⁵ ayetindeki “*de’bi*” lafzının “*gibi/benzeri*” (كاشباه) anlamında olduğunu ve bunun Cürhüm lehçesinde olduğunu belirtir İbn Abbas.³⁶ Bir nevi Kur’an’da bulunan Lehçeler sözlüğü gibi olan eser, eğer varsa kelimenin farklı okunuşunu zikreder ve bu farklı okunuşa göre olan anlamı da belirtir ve bu kelime Kur’an’ın başka yerinde de aynı anlamda kullanılıyorsa ona da değinir.³⁷ İbn Abbas’a nisbet edilen bu esere “*Garîbü’l-Kur’ân*”, “*Lügatü’l-Kur’ân*”, “*el-Lügat fi’l-Kur’ân ve Beyanu Lügati’l-Kur’ân*” gibi farklı isimler verilmiştir. Bunun nedenleri ise şu şekilde açıklanmıştır: Kur’an’ın garip lafızlarını ele aldığı için Garîbü’l-Kur’ân, Kur’an sözlüğü olduğu için Lügatü’l-Kur’ân ve Kur’an’daki garip kelimelerin hangi lehçe ve dillere ait olduğu gösterildiği için de el-Lügat fi’l-Kur’ân ismiyle isimlendirilmiştir.³⁸

Bu eserin dışında İbn Abbas’a nisbet edilen, Kur’an’ın garip lafızlarını açıklayan “*Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak*” ve “*Sahîfetu Ali b. Ebî Talba*” isimli iki eser daha mevcuttur fakat bunlar Kur’an lügati olma açısından ona nisbet edilen “*Garîbü’l-Kur’ân*” adlı eser kadar sistemli değildir. Örneğin “*Mesâilü Nâfi b. el-Ezrak*” adlı eser Nafi b. Ezrak’ın Kur’an’da geçen 200 kadar kelime hakkında İbn Abbas’a sorduğu sorulara İbn Abbas’ın Arap şairinden istişhadle verdiği cevapları içerir.³⁹ Bununla beraber günümüz Kur’an araştırmacıları için Kur’an tefsiri konusunda istifade edilmesi gereken günümüze ulaşmış erken dönem telifidir.

Elimizdeki mevcut tefsirlerde İbn Mesud, Hz. Ali, İbn Ömer, Ubey b. Ka’b gibi Sahabelerden birçok rivayet gelmesine rağmen,

³⁵ Alimran 3/11.

³⁶ İbn Abbas (v. 68/688), *Garîbü’l-Kur’ân*, (Yazma: el-Vezzan, Muhammed b. Ali b. Muzaffer), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Nüshası, İstanbul, 969/1561, ss. 104-113. Bu yazma başında “*Beyanü Lügati’l-Kur’ân Meriyyât an İbn Abbas*” şeklinde başlayan 10 sayfalık bir telifdir. İbn Abbas’ın bu eseri her ne kadar tahkik edilmiş olsa da biz tahkik edilmiş metne ulaşamadığımız için bu nüshayı referans verdik.

³⁷ İbn Abbas, *Garîbü’l-Kur’ân*, ss.104-113.; Burhan Sümertaş, “Kavram Çalışmalarına Katkıları Açısından Belli Başlı Kur’an Sözlükleri”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XXXVI, İzmir, 2012, ss. 137-138.

³⁸ Ali Bulut, “Kur’an Filolojisine Dair İbn Abbâs’a Nisbet Edilen Üç Eser”, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XX-XXI, Samsun, 2005, s. 283.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: İbn Abbas, *Mesâilü Nâfi b. El-Ezrak*, (Tah, Muhammed Ahmed ed-Dâli) el-Ceffan ve’l-Câbi Yayinevi, Kıbrıs, 1993, ss. 9-10.

Sahabeden İbn Abbas dışında kendisine Kur'ân lügatine dair her hangi bir eser nisbet edilip de elimize telifi ulaşan Sahabe yoktur.⁴⁰ Garîbü'l-Kur'ân'a dair izahların ve eserlerin İbn Abbas yoluyla bize ulaşmasının en önemli nedeni onun hem Kur'ân tefsiriyle ilgilenmesiyle hem de özellikle diğer sahabeye göre yaşının küçük olması⁴¹ dolayısıyla Tabiîn nesline daha yakın olmasıyla alakalı bir durumdur. Çünkü tefsire duyulan ihtiyaç Sahabe neslinden ziyade Tabiîn nesliyle beraber ortaya çıkmıştır. Fîl hakika, Tabiîn nesli, sahabenin bizzat içinde olmaları dolayısıyla sahip olduğu Kur'ân'ın bağlamına, vakıf olmadıkları gibi fetihlerle beraber farklı kültürler ve dillerle karşılaşmaları sonucu sahabenin sahip olduğu saf Arapça dil yetisine de sahip değildi. Bütün bu sebeplerden ötürü Tabiîn nesli Kur'ân tefsirine dair izahları Sahabelere sormuş ve onların görüşlerini kendilerinden sonraki nesillere aktarmışlardır. Bu yönüyle İbn Abbas Sahabe ile Tabiîn arasında köprü olma vazifesini daha çok ifa etmiştir. Sahabe devrine ait olan İbn Abbas'a nisbet edilen Garîbü'l-Kur'ân'a dair üç eseri istisna edersek Kur'ân lügatlerinin ortaya çıkışını hicri II. asır olarak kabul edebiliriz.

Hicri İkinci Asır (100-200/719-816)

Bu dönemde İslam coğrafyasının genişleyip Arap olmayan milletlerin de Müslüman olmasıyla beraber Garîbü'l-Kur'ân türü eserlerin yazımı önem kazanmış ve giderek artış göstermiştir. Fakat bu yüzyıldaki bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır.⁴² İbn Abbas'ın talebeleri tarafından derlenip günümüze ulaştırılan *Garîbü'l-Kur'ân*'ından⁴³ sonra

⁴⁰ Ali Bulut, *Hicri İlk Üç Asırda Kuran Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), O.M.Ü. S.B.E. Samsun, 1999, ss. 16-17.

⁴¹ Hz. Ömer'in yaşlı olan Bedir Ashabının yanında İbn Abbas'a Nasr suresini sorması onun Tefsir sahasında ehil olduğuna, Bedir ehlinin "çocuklarımız yaşındaki bu sabiyi aramıza neden getirdin" tarzındaki Hz. Ömer'e serzenişleri de onun yaşının Tabiîn nesline daha yakın olduğunun delilidir (Bak. Muhammed b. İsmail el-Buhari (v. 256/870), *Sabihu'l-Buhari*, (Tah. Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır), Daru Tavki'n-Necât Yayınları, by. yok, 1422/2001, Tefsir 110, hadis no: 4970).

⁴² İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *DİA*, c. XIII, Ankara, 1996, s. 380.

⁴³ İsmail Cerrahoğlu'nun yapmış olduğu çalışma İbn Abbas'ın "*Garîbü'l-Kur'ân*"ının günümüze nasıl ulaştığının adeta bir kanıtıdır. Onun "*Ata b. Ebi Rebah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbü'l-Kur'ân'ı*" ismiyle yapmış olduğu tahkik çalışmasında İbn Abbas'a dayandırılan ve iki adet yazması bulunan nüshalarla yine İbn Abbas'a dayanan Ebu Ubeyd Kasım Bin Sellam'ın nüshalarını karşılaştırdığında ulaştığı

günümüze ulaşan en eski eser **Zeyd Bin Ali'nin (v. 122/740) Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd** isimli eseridir.⁴⁴ Muhammed Cevat el-Hüseyni el-Celali tarafından da “*Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân el-Mensub el-İmam eş-Şehid Zeyd b. Ali b. el-Huseyin*” adıyla tahkik edilen bu eser Mushaf tertibine göre Bakara'dan Nas Suresi'ne kadar bütün sureleri ele almış olup Kur'ân'ın garip kelimelerini açıklayan bir Kur'ân sözlüğüdür. Bu eser aynı zamanda bir nevi Lügavi Kur'ân tefsiri tarzındadır. Örneğin “*وَيَذَلُّكُمْ بِلَاءَ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٍ*” “*bunda sizin için Rabbiniz tarafından büyük bir imtihan vardır*” ayetindeki “*بِلَاءَ*” (imtihan) lafzının ezdattan (iki zıt anlamlı) olduğunu, bunun ya nimet ile ya da kötülük ile olduğunu söylemektedir Zeyd b. Ali.⁴⁵ O “*شَتَانٌ*” lafzını düşmanlık ve kin anlamında olduğunu aynı ayetteki “*إِيْرٍ*” kelimesin emredilen şeyler için, “*التَّقْوَى*” kelimesinin ise yasaklanan şeyler için olacağını belirtmektedir.⁴⁶ Surelerde bütün ayetleri değil de gerekli gördüğü ayetlerdeki kelime izahıyla lügavi olarak tefsir eden Zeyd b. Ali çok nadir olarak da “*bu kelime şu şekilde de okunur*” şeklinde kelimenin farklı okunuşuna değinmekte, bazen de O, kelimenin lügavi anlamının yanında ıstılahi anlamına değinmektedir. Örneğin “*الرَّعْدُ*” kelimesini sesiyle bulutları kontrol eden melek şeklinde izah eder. Bazen de ayeti “*Kıyamet yaklaştı, ay yarıldı*” ayetinde olduğu gibi “*ay, Nebi (as.) zamanında insanların baktığı bir sırada ikiye yarıldı*” şeklinde izah etmiştir fakat kelimenin lügavi izahı dışındaki bu türden ayeti tefsir etmeler çok nadirdir.⁴⁷

sonuç şudur: “*Bu üç eser mukayeseli bir şekilde tetkik edilince, hepsinin aynı menşeden geldiği açık bir şekilde müşahede edilecektir. Her iki yazmanın baş tarafında bulunan isnaddaki şabırlara, eseri atfetmede bir beis görmemişlerdir. Hâlbuki burada ilk kaynak İbn Abbas'dır. İsnadın değişmeyen ilk bölümü de, İbn Abbas-Ata b. Ebi Rabah-Abdülmelik b. Cüreyc'dir. İbn Cüreyc'den itibaren şabırlar çoğalmakta ve isnadın istikametleri değişmektedir. Bu bakımdan, bu eserlerin isnadı sabit olan ilk zincirine atfedilmesinde bir beis olmayabilir. İbn Abbas'a aidiyeti tabiidir ki öncelik kazanacaktır.*” (Bak. İsmail Cerrahoğlu, Ata Bin Ebi Rabah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbi'l-Kur'ân'ı, *Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı I, 1978, s. 24.)

⁴⁴ Bu eser neşredilmiştir: Muhammed Yûsufüddin, Haydarâbâd 1422/2001; Hasan Muhammed Tak el-Hakîm, Beyrut 1992; (Bak. Saffet Köse, “Zeyd b. Ali”, *DİA*, c. XXXIV Ankara, 2013, s. 315); ayrıca 1997 yılında Kum Şehrinde basılmıştır (Bak. İsmail Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*, Tibyan Yayınları, İzmir, 2012, s.119).

⁴⁵ Zeyd b. Ali (v.122/740), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* (Tah. Muhammed Cevat el-Hüseyni el-Celali), Daru'l- Va'yi'l-İslami Yayınları, Beyrut, bt yok, s. 128.

⁴⁶ Zeyd b. Ali, *a.g.e.* s. 178.

⁴⁷ Zeyd b. Ali, *a.g.e.* s. 224, 229, 397.

Hicri II. asırda bu alanda kendilerine eser nispet edilen diğer müellifler ise şunlardır:

Garîbü'l-Kur'ân:

Ata b. Ebi Rebah (v. 114/733)

Ebu Cafer Yezid b. el-Ka'ka (v.132/750)

Ebân b. Tağlib b. Rabah el-Bekri (v.141/758)

Ebu'n-Nadr Muhammed b. Es-Saib el-Külebi (v.146/763)

İmam Malik/Malik b. Enes (v. 179/795)

Ebu Hasan Ali b. Hamza el-Kisâi (v. 189/805),⁴⁸

İbn Eyyüp el-Mukri (v. hicri II. asrın II. yarısı)

Ebû Feyd Muerric b. Amr b. es-Sedûsî (v.195/790),⁴⁹

Ayrıca bu yüzyıla ait olarak hem Vasıl b. Ata'ya (v. 131/748) hem de Ruasi Muhammed b. Hasan'a (v. 170/786) hem de ed-Dabbi Yunus b. Habib'e ait günümüze ulaşmayan Meâni'l-Kur'ân'lar nisbet edilmektedir.⁵⁰

⁴⁸ Bu eser'in Meâni'l-Kur'ân türü de olduğu söylenmektedir. Yedi kıraat imamı, Halil b. Ahmed'in talebelerinden ve Küfe Nahiv mektebinin de kurucusu sayılan Kisai'ye Meâni'l-Kur'ân türü bir eser nispet edilmektedir. Ferra'nın Meâni'l-Kur'ân adlı eserinde Kisai'den bol rivayette bulunduğu da belirtilmektedir (Tayyar Altıkulaç, "Kisai Ali b. Hamza", *DİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, ss. 69-70); Burhan Sümertaş' da makalesinde bu eserin İsa Şehhate tarafından tahkik edilerek 1998'de Kahire de basıldığını belirtmektedir (Sümertaş, *a.g.e.*,s.150). Mustafa Karagöz ise hicri ilk III asırdan günümüze sadece Ferra'nın, Ahfeş'in ve Zeccac'ın Meâni'l-Kur'ân'larının ulaştığını belirtmektedir. Karagöz Kisai'ye nispet edilen eser'in ise kendisi tarafından yazılmayıp İsa Şehhate tarafından onun görüşlerinin tefsirlerden tahric edilerek neşredilmiş hali olduğunu belirtir (Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010, s.174).

⁴⁹ Hüseyin Muhammed Nassar, *Kütübü Garîbi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Melik Fahd Üniversitesi Yayınları, by. yok, bt yok s. 4.; Fevzi Yusuf el-Hâbit, *Meâcimi Meâni Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Yayın Evi yok, Medine, 2000, ss. 245-248.

⁵⁰ el-Hâbit, *a.g.e.*, ss. 252-253.

Hicri II. asırda Kur'an lügati olarak kabul edilebilecek bir diğer eser türü ise *el-Vücûh ve'n-Nezâir*⁵¹ kitaplarıdır. İkrime (v. 105/723), ve Ali b. Ebi Talha'ya (v. 143/760) da nispet edilen Vücûh Nezâir kitapları olmasına rağmen günümüze ulaşan en eski eser **Mukatil b. Süleyman'a (v. 150/767)** ait olan *el-Vücûh ve'n-Nezâir*'dir.⁵² Mukatıl'in bu eseri, bir Kur'an lügati niteliğinde olup Kur'an'da ki 186 kelimeyi “*zû vücûh*”⁵³ olarak ele alır ve her birinin Kur'an'da kaç farklı anlama geldiğini açıklar. Bununla beraber Mukatil cennet, ceza, kavl gibi Kur'an'da farklı anlamlara gelen bütün zü vücûh kelimelere değinmemiştir. Zü vücûh kelimelerin seçiminde ve sıralanmasında belli bir tertip takip edilmese de birbirine nazir olan ayetler, istisnaları olmakla birlikte, genel olarak Mushaf sırasına göre verilmiştir.⁵⁴ Elimizdeki ilk vücûh nezâir eseri Mukatıl'e ait olmakla beraber günümüzde vücûh teriminin kullanımında ittifak olmakla birlikte nezâir teriminin kullanımında ilk dönem orta dönem ve son dönem olmak üzere üç farklı bakış açısı mevcuttur.⁵⁵ Mukatil ise bunların tanımını vermemekle birlikte vücûh terimini Kur'an'da farklı yerlerde farklı manalara gelen kelimeler için, nezâir terimini ise kelimenin kullanıldığı farklı anlamlardan her birinin Kur'an'da tekrar ettiği yerler için kullanmıştır. Örneğin “*el-fesad*” sözcüğünün helak, ma'siyet, yağmur/bitki/ekin kıtlığı, öldürmek, büyü/sihir ve bizatihi fesad olmak üzere altı farklı anlamı (vücûhu) vardır. el-Fesad kelimesinin helak manasında gelen İsra 4, Enbiya 22 ve Mü'minün 71 ayetleri ise bir birinin naziridir/benzeridir.⁵⁶ Kur'an'da geçtiği haliyle kelimeleri ele alan

⁵¹ Vücûh aynı lafzın birçok manaya gelmesi (eş sesli kelimeler), nezâir ise aynı lafızlardır (yani aynı anlamdaki lafızların farklı ayetlerde geçmesi). Vücûh manalarda, nezâir ise lafızlarda olur (Bak. Zerkeşi, *el-Burhan*, I, 102.)

⁵² Mehmet Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *DİA*, c. XXXXIII, Ankara, 2013, ss.141-143; Mukatıl'in bu eseri Ali Özek tarafından tahkik edilerek *el-Vücûh ve'n-Nezâir* ismiyle basılmış, Mısır tahkikli nüshası ise M. Beşir Eryarsoy tarafından *Kur'an Terimleri Sözlüğü* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Bizim kullandığımız Mukatıl'e ait PDF kitap ise 2006 yılında Dubai'de basılmıştır.

⁵³ Kur'an'da aynı kelimenin (eş sesli) farklı yerlerde farklı anlamlara gelmesidir.

⁵⁴ Selma Sırakaya, *Mukatıl b. Süleyman'ın Tefsiri İle el-Vücûh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Mukayesesi*, (Basılmamış Y.Lisans Tezi), H.Ü.S.B.E. Çorum, 2013, ss. 19-20.

⁵⁵ Cerrahoglu, 2013, ss.141-143.

⁵⁶ Mukatıl b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Azîm*, (Tah. Hâtem Salih ed-Dâmin) Merkezü Cumatü'l-Macîd Li's-Sekafe ve't-Türas Yayınları, Dubai, 2006, ss. 29-31.; Sırakaya, *a.g.e.*, s.26-27.; Nezâir olan ayetler sırasıyla: “*وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي*”

Mukatıl kelimelerin (mastar, ismi fail vb) yanı sıra aynı zamanda “*ilâ*”, “*hattê*” gibi bazı edatların da vücûh ve nezâirini belirtir.⁵⁷

Tarih olarak Mukatıl'e yakın olmakla birlikte ondan sonra telif edilmiş aynı zamanda günümüze ulaşmış olan **Harun Bin Musa'nın (v.170/786) *el-Vücûh ve'n Nezâir fi'l-Kur'ân'il Kerim*** ile **Yahya Bin Sellam'ın (v.200/815) *et-Tesarîf***⁵⁸ Mukatıl'i referans almış hatta büyük ölçüde bazı farklılıklar dışında tümüyle Mukatıl'i taklit etmiş eserlerdir.⁵⁹

Hicri II. asra ait diğer el-Vücûh ve'n-Nezâir müellifleri ve eserleri ise şunlardır:

İbn Abbas'ın Mevlası İkrime (v. 105/724), *el-Vücûh ve'n-Nezâir*

Ali b. Ebi Talha (v. 143/761) *el-Vücûh ve'n-Nezâir*⁶⁰

Muhammed b. Sâib el-Kelbi (146/763) *el-Vücûh ve'n-Nezâir*⁶¹

el-Abbas b. Fadl el-Ensârî el-Mevsli (ö. 186/802), *el-Vücûh ve'n-Nezâir*⁶²

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا “*الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّةً*
وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ” (Enbiya 21/22), “*فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ*” (Mü'minün 23/71).

⁵⁷ Mukatıl, *a.g.e.*, ss. 84, 99-100.

⁵⁸ et-Tesarîf:Tefsîrü'l-Kur'ân mimme's tebehet esmâ'ühû ve taşarrafet me'ânih

⁵⁹ Sırakaya, *a.g.e.*, ss. 27-28.; Sümertaş, *a.g.e.*, s. 157.; Örneğin biz inceleme konusu yaptığımız cihad maddesine baktığımızda Mukatıl'le örneklerinin dahi aynı olduğunu gördük: Mukatıl, *a.g.e.*, s. 119.

⁶⁰ İbn Abbas kaynaklı bu iki eser günümüze ulaşmamıştır. Kâtip Çelebi ve İbn Cevzi (v. 597) (Kâtip Çelebi İbn Cevzi'den almıştır bu bilgiyi) İkrime'nin ve Ali b. Ebi Talha'nın İbn Abbas'tan rivayet ettiği *el-Vücûh ve'n-Nezâir* türü teliflerinin olduğunu rivayet etmektedir. Bak. İbn Cevzi, Ebu'l-Ferec, *Nüzhbetü'l-A'yün en-Nezâir fi'lmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, (Tah. Muhammed Abdulkerim Kazım er-Razi), Müessesetü'r-Risele Yayınları, Beyrut, 1984, s. 82.; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun an Esami'l-Kütübü ve'l-Fünun*, Mektebetü'l-Müsanna Yayınları, Bağdat, 1941, II, 2001.

⁶¹ İbn Cevzi bu kişiyi de Mukatıl b. Süleyman ile beraber Vücûh ve'n-Nezâir'e dair telifi olduğunu zikrediyor. Kâtip Çelebi ise bu isimleri İbn Cevzi'den almasına rağmen bu kişiyi zikretmiyor. Bak. İbn Cevzi, *a.g.e.*, s. 82; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 2001.

Ali b. Vâfid (v.193/808), *el-Vücûh ve'n-Nezâir* (Tah. Sa'd Gurab) (Tunus,1976).⁶³

Hicri II. asra ait Kur'ân lügati addedilebilecek eserler Garîbü'l-Kur'ân ve Vücûh ve'n-Nezâir eserleridir. Garîbü'l-Kur'ân'lar Kur'ân lügatlerinin ilk türü sayılırken elimize ulaşması yönüyle ilk defa Mukâtil ile hicri II. asrın ortalarından itibaren ortaya çıkan Vücûh ve'n-Nezâir kitapları ise bunun ikinci türüdür. Ne var ki bu yüzyıldaki özellikle Garîbü'l-Kur'ân türünün birçoğu günümüze ulaşmamıştır ya da -en azından istisna olarak tek tük bir nüshası- dünyanın herhangi bir yerindeki bir kütüphanede el yazması halinde olup gün yüzüne çıkmayı beklemektedir. Bunların günümüze ulaşmamasında ve hicri II. asırdaki bu eserlerin sonraki yüzyıllara göre az olmasında hicri II. asrın ikinci yarısına kadar Arap yazısındaki kifayetsizlikten ve sözlü kültürün esas olmasından dolayı bilginin daha çok sözlü yolla aktarılması da etken olmuştur. Garîbü'l-Kur'ân'ların Kur'ân lügatlerinin ilk türü olmasında ise klasik Arapça dönemindeki (miladi VI-VII. yüzyıllar) lehçe farklılığından kaynaklı, ortak edebi lehçede⁶⁴ -bunun Kureyş Lehçesi olduğunu söyleyenler de vardır- kullanılan diğer lehçelerden geçmiş kelimelerin araştırılması çabası yatmaktadır.

Garîbü'l-Kur'ân'larda garip lafızlar Sure tertibine göre ele alınırken Vücûh ve'n-Nezâir kitaplarında bu yüzyılda böyle bir sıra takip edilmemiştir. Her iki türde Kur'ân'ın lafızlarını incelemesi yönüyle daha sonraki yüzyıllarda oluşturulacak olan alfabetik tarzdaki Kur'ân lügatlerinin ilk kaynaklarını teşkil etmektedirler.

Hicri Üçüncü Asır (200-300/816-913)

Bu asra Garîbü'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân asrı da denilebilir. Çünkü her ne kadar hicri II. asrın ikinci yarısından itibaren elimize ulaşan tefsirlerin yanı sıra⁶⁵ hem Vücûh ve'n-Nezâir, hem de daha önceki

⁶² İbn Cevzi, *a.g.e.*, s. 82; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 2001; Ali Turgut, *Tefsir Usulü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 202-204; Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'ân Sözlüğü*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 30

⁶³ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 2006, s. 237.

⁶⁴ Arap yazısının kifayetsizliği ve sözlü kültürün esas oluşu ve lehçe farklılıkları hakkında bak. Nihad M. Çetin, "Arap", *DLA*, c. III, Ankara, 1991, ss. 282-283.

⁶⁵ Günümüze ulaşan en eski tefsir, Vücûh-Nezâir müelliflerinin de ilkinin sahibi olan Mukâtil b. Sülayman'ın Tefsiridir (v. h.150), Sevrinin Tefsiri (v. h.161).

tarihlere ait Garîbü'l-Kur'ân türü eserler mevcut olsa da bu eserlerin telifi bu asırda hız kazanmış ve birçok nadide örneği günümüze ulaşmıştır.

Garîbü'l-Kur'ân'ın ilklerinden sayılabilecek ve hicri III. asrın başlarının ilk telifi **Ebû Ubeyde (v. 210/825)**'nin **Mecâzu'l-Kur'ân**'ıdır. Ebu Ubeyde'nin bu eseri her ne kadar Mecâzü'l-Kur'ân diye isimlendirilse de buradaki mecaz belagat ilmindeki hakikat teriminin karşıtı anlamında olmayıp kelimenin tefsiri, kelimenin manası anlamındadır.⁶⁶ Çünkü Ebu Ubeyde kendisi bizzat ayetlerin tefsiri hakkında “*bunun mecazı (anlamı), bunun tefsiri, bunun manası*” gibi tabirleri ayetlerin tefsiri anlamında kullanmıştır. Örneğin O, Nahl Suresi 15. ayetteki “*sizi sarsmasın diye*” “أَنْ لَا تَمِيدَ بِكُمْ” ifadesini açıklarken bunun mecazı/tefsiri “*sizi sarsmaması için*” “أَنْ لَا تَمِيدَ بِكُمْ” şeklinde yine 21. ayetteki “*Ne zaman dirileceklerini*” “أَيَّانَ يُبْعَثُونَ” ifadesini bunun mecazı “*ne zaman hayata döneceklerini*” şeklinde “*mecazı*” tefsir anlamında kullanmıştır.⁶⁷ Cerrahoğluna göre Ebu Ubeyde'nin bu eserine Garîbü'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân türünün her ikisi de dâhil olmaktadır.⁶⁸ Mustafa Karagöz'e göre ise Meâni'l-Kur'ân türü eserlerin içeriğiyle benzerlik taşımakla beraber Garîbü'l-Kur'ân türü eserlere daha yakındır. Fuad Sezgine göre de tam bir Garîbü'l-Kur'ân türü eserdir.⁶⁹

Eser Sure tertibine göre gerekli görülen ayetlerdeki kelimeleri açıklar ve kelimelerin izahında şiir ve mesellerden birçok örnekler verir.⁷⁰ Ayetin ayet, hadis, sebep-i nüzul, şiir, kıraat ve tarih bilgisinden yararlanma durumlarında yine kelimenin anlamını açıklama bağlamında bunlara yer verilmektedir. Kullandığı rivayetlerde ise rivayetin sahih olup olmaması değil lügavi katkısı önemlidir.⁷¹ Müellif bazen ayeti tefsir ederken hem irap yönünden hem de mana yönünden ele almaktadır.

⁶⁶ Ebu Ubeyde Ma'mer el-Müsenna, *Mecazü'l-Kur'ân*, (Tah. Fuat Sezgin), Mektebetü'l-Hânici Yayınları, Kahire, 1954, I, 18-19.

⁶⁷ Ebu Ubeyde, *a.g.e.*, I, 357.

⁶⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1968 s.144.

⁶⁹ Mecazü'l-Kur'ân'ın Garîbü'l-Kur'ân türüne girmesiyle ilgili mülâhazalar için bakınız: (Ebu Ubeyde, *Mecazü'l-Kur'ân*, Naşir Mukaddimesi, I, 17-18; Karagöz, *a.g.e.*, ss. 151-152.; Aydın *a.g.e.*, ss.127-128.)

⁷⁰ Ebu Ubeyde, *a.g.e.*, I, 20-40.

⁷¹ Sümertaş, *a.g.e.*, s.140.

Örneğin “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” ayetinin tefsiri yapılırken ayetin başındaki nida harfi “يَا”nın hazfedildiği belirtilmekte ve sebebi izah edilmekte, daha sonra ise “الدِّينِ” lafzının hesap ve ceza anlamında olduğu belirtilip arkasından bir mesel ve şüirden örnek verilerek bu desteklenir. Bazen kelimenin sadece lügat anlamı verilir -örneğin الصِّرَاطُ :yol, açık yoldan şüirden misal verilir. Bazen de zait harf belirtilip sebebi izahın ardından şüirden misal getirilir.⁷² Eser sadece Kur'an'ın garip kelimelerini açıklamaktan ziyade aynı zamanda Mushaf'taki Sure tertibine göre Kur'an'ı lügavi yönden tefsir eden Kur'an lügati addedilebilecek lügavi bir Kur'an tefsiridir.

Bu yüzyılın en önemli eserlerinden biri de hem dil hem de tefsir açısından en önemli referans kaynaklarından biri olan **Ferra'nın (v. 207/822) Me'âni'l-Kur'ân**'dır.⁷³ Lügavi tefsir olan Me'âni'l-Kur'ân türü eserler İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle ana dili Arapça olmayan unsurların İslam'a girmesi neticesinde dilde ve Kur'an kıraatinde hataların (lahn) ortaya çıktığı dönemde telif edilmeye başlanmış ve Ferra'nın Me'âni'l-Kur'ân'ı ile olgunluk dönemine ulaşmıştır.⁷⁴

Sure tertibine göre telif edilen eserde Ferra'nın dilci olması nedeniyle nahiv, sarf, istikak, kıraatler ve kelime şerhlerine yer vermiştir. Yaptığı lügavi açıklamaları ise çok yerde şüir⁷⁵, Arap kelamı⁷⁶, kabile lehçeleri⁷⁷ ve Arapçada bulunan beyan üsluplarıyla desteklemiştir.⁷⁸ Örneğin Ferra Fatıha'daki “الحمد” kelimesinin Kurrâ'nın icmasıyla merfu olarak okunduğunu belirttikten sonra mecrur ve mensub olarak okunup okunamayacağını Kur'an'dan ayet örnekleri vererek tartışmakta ve daha sonra Arap kelimelerinden ve şüirden istişhad getirmektedir.⁷⁹ Bir diğer örnekte Ferra “وَحُورٌ عِينٌ” ayetini bazı Kurrâ'nın mecrur bazısının ise merfu olarak okuduğunu belirterek bunun nedenlerini izah etmekte ve Arap

⁷² Ebu Ubeyde, *a.g.e.*, I, 22-28; Ayrıca bak. Cerrağoğlu, 1968, ss. 144-147.

⁷³ Eserin asıl adı Tefsiru Müşkilü'l-Rabi'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân'dır.

⁷⁴ Şükrü Arslan, “Me'âni'l-Kur'ân”, *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, s. 208.

⁷⁵ Ferra, Ebu Zekeriyya, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Tah. Ahmet Yusuf Necati, Muhammed Ali Neccar, Abdülfettah İsmail Çelebi), Daru'l-Misriyye, Mısır, bt yok I, 4, 14, 32,40, II, 184, 191, 196, III, 78, 81, 90,124.

⁷⁶ Ferra, *a.g.e.*, I, 25, 32, 76, 99, II, 179, 181, 224, III, 42,52,56.

⁷⁷ Ferra, *a.g.e.*, I, 109,212, 425, II, 106, 204, 356,

⁷⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.137.

⁷⁹ Ferra, *a.g.e.*, I, 3-4.

kelamında bunun örneğinin çok olduğunu belirtip şiirden istişhad ile bunu desteklemektedir. Ferra bu izahlar sırasında bazen de “والله أعلم” diyerek Müfessirlerin ayetlerin tefsirinde kullanmış olduğu genel üsluba riayet etmektedir.⁸⁰ Ferra bazı yerlerde ayetin darb-ı mesel olduğuna⁸¹ değinmekte bazı yerde de ayetin muhtevasından hareketle herhangi bir senet zikretmeksin ayetin nüzul sebebini Kur’ân’ın genel bütünlüğü içinde izah edip daha sonra da ayetteki lafzın mansub okunmasının üç vecihi olduğunu teferruatıyla izah eder.⁸² Eser genel olarak farklı kıraat vecihlerine (kelimenin farklı okunuşlarına) ve lügavi izahlara çok yer verir bu yönüyle Ebu Ubeyde’nin Garîbü’l-Kur’ân türüne giren eseri Mecazü’l-Kur’ân’ına göre kelime izahları oldukça azdır. Kur’ân lügati olma açısından “*Mecazü’l-Kur’ân*” buna daha uygundur.

Kur’ân Lügati olarak addedilebilecek bir diğer eser **İbn Kuteybe’nin (v. 276/889) *Garîbü’l-Kur’ân***’dır. Bu eserde özellikle de vücûh (çok anlamlı) kelimelerle ilgili “*Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân*” adlı, müellifin diğer eserine atıfta bulunduğu için onun devamı niteliğinde de kabul edilebilir fakat özellikle müellifin de mukaddimesinde belirttiği üzere bu eseri Kur’ân’ın garip kelimelerini izah için kaleme almıştır.⁸³ Dolayısıyla bu eserden yararlanmak isteyen kişiler onun diğer eseriyle beraber yararlanmalıdırlar.

Eser müellifin baştaki mukaddimesinden, Allah’ın isim ve sıfatlarının iştikaklarının manalarının açıklanmasından ve Kur’ân’da çok geçen Kur’ân’ın anahtar kelimeleri sayılabilecek insan, cin, küfür, nifak, ayet, sure, İncil, Tevrat vb kırk kelimenin lügat ve terim anlamlarının ele alınmasından sonra Sure tertibine göre tertip edilmiştir.⁸⁴ Eserde Ebu Ubeyde ve İbnü’l Yezidi’nin Garîbü’l-Kur’ân’larına göre dilbilimsel

⁸⁰ Ferra, *a.g.e.*, I, 14, 23, 25, 30.

⁸¹ Ferra, *a.g.e.*, I, 17.

⁸² Ferra, *a.g.e.*, I, 20-22.

⁸³ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Garîbü’l-Kur’ân*, (Tah. Ahmet Şakir), Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, by yok, 1978, s. 3.; Karagöz, *a.g.e.*, ss.166-167; Müşkili’l-Kur’ân ise adından da anlaşılacağı üzere Kur’ân’da tenakuz gibi görülen hususlara dair İbn Kuteybe’nin Kur’ân’ı müdafaa için yazmış olduğu bir eserdir (Ayrıntılı bilgi için bak. Cerrahoğlu, 1968, ss.150-152).

⁸⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 1-100.

izahlara daha az yer verilmiştir.⁸⁵ Müellif özellikle huruf-u mukatta, vücûh-nezâir, fıkhi hususlar, sarf nahivle ilgili meseleler gibi uzun izahlar gerektirecek yerlerde, 200 küsur yerde, “*Müşkili'l-Kur'ân*’da bunu belirttik” diyerek oraya atıf yapmaktadır.⁸⁶ Genellikle müellif, özellikle kısa izahlarla açıklanacak olan garip gördüğü kelimelerin izahını verir. Örneğin “بَيْتٌ” fiilini “نَشَرَ” (yayıma) ile “عُقُودٌ” “akitler” lafzını “عَهْدٌ” (ahitler) ile “الْأَبْتُ” kelimesini “الْمَرْعَى” (hayvanların yediği ot) ile “الشَّقَقُ” sözcüğünün anlamını “*güneşin batışının ardından görülen kızılalık olarak*”, “الطَّارِقُ” lafzını ise yıldız olarak, böyle isimlendirilmesinin sebebini ise onun geceyi yırtmasından dolayı (gece doğmasından) olduğu şeklinde izah eder.⁸⁷ İbn Kuteybe’nin bu eseri Ferrâ’nın *Meâni'l-Kur'ân*’ı ya da Ebu Ubeyde’nin *Mecazü'l-Kur'ân*’ına göre daha muhtasardır. Yaklaşık Onların üçte biri kadardır.

Bu yüzyılda telif edilmiş olan Kur'ân lügati olarak kabul edebileceğimiz bir diğer eser ise Müberred’in (v. 285/898) ***Me'ttefeka Lafzühü ve'h-telefe Ma'nahü mine'l-Kur'âni'l-Mecid*** isimli Vücûh ve'n-Nezâir’e dair yazmış olduğu eseridir.

Kendinden önceki vücûh-nezâir kitaplarına göre daha kısa olan bu eserin en önemli özelliği daha kitabının başında anlamları yönünden lafızları “1- lafızları aynı, anlamları farklı, 2- anlamları aynı, lafızları farklı 3- lafızları ve anlamları farklı olan kelimeler” şeklinde üç gruba ayırarak başlamasıdır. Beş kelime üzerinden bu üç gruba dair örnekler verilip sonra da eserinde incelediği 26 kelimeye geçilir. Bunun dışında eserin sonunda Kur'ân’da “وَمَا أَدْرَاكَ” gibi, istifham, Kur'ân’da muhtasar, Kur'ân’da Tahvil, haberin hazfı gibi konular müstakil başlıklar altında kısaca işlenmiştir.⁸⁸ Müberred’in eserinde kelimelerin vecihlerini açıklayış şekli Mukâtil ve Yahya b. Sellam’dan farklıdır. Zira bu iki eserde bir kelime için zikredilen vecihler daha fazla ve kullandıkları vecihlerle birlikte her bir vecihin Kur'ân’dan nazirleri de verilmiş iken Müberred’in eserinde bu şekilde vecihler sistematik olarak zikredilmediği gibi nazirlere de yer verilmemiştir. Eserin Mukatil ve Yahya b. Sellam’da olmayan bir

⁸⁵ Karagöz, *a.g.e.*, s.168.

⁸⁶ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 10, 20, 45, 71, 101, 165, 340,

⁸⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, ss. 118, 138, 515, 521, 523.

⁸⁸ el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *Me'ttefeka Lafzühü ve'h-telefe Ma'nahü mine'l-Kur'âni'l-Mecid*, (Tah. Ahmet Muhammed Süleyman Ebu Ra'd), İslami İşler ve Vakıflar Bakanlığı, Kuveyt, 1989, ss. 47-86.; Sümertaş, *a.g.e.*, s. 158.

diğer özelliği ise, kelimelerin anlamları açıklanırken nadiren de olsa nahivle ilgili bilgilerden faydalanılması, hadisle ve şiirle istişhadta bulunulmasıdır.⁸⁹

Ele aldığımız ve örnekler verdiğimiz eserlerin dışında bu yüzyılda telif edilen Kur'ân lügati sayılabilecek diğer eserler şunlardır:

Vücûh ve'n-Nezâir Müellifleri ve Eserleri

Abdu'l-Melik b. Kurayb b. Abdî'l-Melik b. Ali b. Asma' el-Bâhilî, Ebu Saîdi'l Asmaî (v. 216/831): *Muhtelefet Elfâzuhu ve't-Tefekat Meânih*, (Basıldı, Dımaşk 1951).

Ebu'l Umeysel el Arabî Abdullah b. Huleyd (v. 240/854): *Ma'ttefeka Lafzuhu ve'btelefe Mânâhu* (Basıldı, Londra 1925).

Abdullah b. Harun el-Hicazî: Bu zattan Matruh b. Muhammed b. şakir (v. 271/884) rivayette bulunarak *el-Vücûh ve'n Nezâir* isimli eser yazmıştır. Bu kitabın yazma nüshalarından biri Haydarâbâd Âsıfıyye Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁹⁰

Yahya b. Muhammed b. Yahya b. Sellam (v. 280/893), *et-Tasarif*, Tah. Hind Çelebi, (Tunus, 1400/1980; 2007 de Amman'da yeni baskısı yapıldı).

Hâkim et-Tirmizî (v. 285/898), *Tabsîlu Nezâiri'l-Kur'ân*, Yazma, Câmiu'd Düveli'l-Arabiyye ktp no: 3585/2, vr. 35.⁹¹ Bu eser Hüsnü Nasır Zeydan tarafından tahkik edilmiş ve 1970 yılında Dar Saadet Matbaası tarafından Kahire'de basılmıştır.⁹²

Garîbü'l-Kur'ân Müellifleri

Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mubârek el-Yezîdî (v.202/818)

⁸⁹ Karagöz, *a.g.e.*, ss. 213-215. ; Sadece 6 tane hadisten şahit gösteren Müberred (s. 94 muhakkik hadis fihristi) şiirle istiřhada çok yer vermiştir. Bak.: el-Müberred, *a.g.e.*, ss. 50, 52, 53, 55, 59, 66-67.

⁹⁰ Mustafa Çetin, "Kur'an'da Vücûh ve Nezâir", *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt 25, Sayı. XXIX, Ankara, 1989, ss. 99-103.

⁹¹ Turgut, *a.g.e.*, ss. 202-204.

⁹² Hâkim et-Tirmizi, *Tabsîlu Nezâiri'l-Kur'ân*, (Tah. Hüsnü Nasır Zeydan), Dar Saadet Yayınları, Kahire, 1970.

- Ebû'l-Hasan en-Nadr b. Şumeyl (v. 203/819)
Ebû Saîd Abdülmelik b. Kurayb el-Esmâî (v. 216/831)
Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v. 224/838)
Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâm el-Cumehî (v. 231/846)
Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yahya b. el-Mubârek İbnü'l-Yezidi (v. 237/851)
İbn Sikkit Yakub b. İshak (v. 244/859)
Varrak Muhammed b. Abdullah (v. 249/864), *Garîbü'l-Mesâbih*
Ebu Cafer Muhammed b. Abdullah b. Kâdim (v. 251/865)
Ebû'l-Abbâs Muhammed b. el-Hasan b. Dinâr el-Ahvel (v. 259/873)
Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (Sa'leb olarak bilinir) (v. 291/904)⁹³

Meâni'l-Kur'ân Müellifleri

- Kutrub Muhammed b. Müstenir (v. 206/822)
Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Ahfeşu'l-Esvat (v. 215/830)
Selme b. Asım (v. 270/884)
İsmail b. İshak el-Ezdi (v. 282/896)
İbn Keysan Muhammed b. Ahmed (v. 299/912)⁹⁴

⁹³ Nassar, *a.g.e.*, ss. 3-4; el-Hâbit, *a.g.e.*, ss. 245-253; Eser ismini yazmadığımız müelliflerin teliflerinin ismi *Garîbü'l-Kur'ân*'dır.

⁹⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1730.; el-Hâbit, *a.g.e.*, s. 252. Bu dönemdeki bazı müelliflere hem *Garîbü'l-Kur'ân* hem de *Meâni'l-Kur'ân* atfedilmektedir bu durum kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Bunun nedeni ise bu iki türün birbirine yakın olması ve birçok telifin günümüze ulaşmamış olmasından dolayıdır. Bunlar sadece isim olarak İbn Nedim, Kâtip Çelebi gibi müelliflerin teliflerinde ya da bu alanda yazılmış olan bir telifte o güne kadar yazılmış teliflere atıfla sadece isim olarak geçmektedir. Veleve ki günümüze ulaşmış bile olsa Ebu Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ında olduğu gibi hangi türe girdiğine dair ilim erbabı arasında tartışmalar bulunmaktadır.

Bu yüzyılda Kur'ân lügati olarak addedilebilecek eserlerden telif edilen üç eser türü de karşımıza çıkmaktadır. Bunlar Vücûh ve'n-Nezâir, Garîbü'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân türü eserlerdir. Özellikle Meâni'l-Kur'ân'lar bu yüzyılda Ferra'nın ve Ahfeş el-Evsat'ın eserleri ile zirvesine ulaşmıştır.⁹⁵ Genel olarak Meâni'l-Kur'ân türü eserler daha çok sarf ve nahive dair teferruatlı izahlar içerdiği ve garip kelimelerin izahlarına daha az değindiği için diğer iki türe göre Kur'ân lügati olmaya daha az uygundur. Bu yüzyıldaki Garîbü'l-Kur'ân'lar ve Meâni'l-Kur'ân'lar da kendilerinden önceki telifler gibi Sure tertibine göre oluşturulmuşlardır. Vücûh ve'n-Nezâir telifleri ise Sure tertibine göre oluşturulmamışlardır. Bu yüzyılın başında Meâni'l-Kur'ân türü eserlerin ilk defa ortaya çıkmasında İslam fetihlerinin ana dili Arapça olmayan bölgelere yayılması ve buradaki insanların Müslüman olması sonucunda dilde ve Kur'ân kıraatinde hataların ortaya çıkması etkili olmuştur. Meâni'l-Kur'ân'ların ortaya çıkmasında bir diğer etken ise, hem Arap yazısının hicri II. asır ortalarına doğru gelişimini tamamlaması hem de II. asrın sonlarına doğru iyice tebarüz eden Basra ve Kufe dil ekollerince Arapça gramer kaidelerinin belirlenmesidir. Meâni'l-Kur'ân'ların hem ilkleri hem de zirvesi olan Ferra ve Ahfeş'in eserlerinin bu asrın hemen başında doğuşu ise bütün bu gelişmelerin meyvesidir. Bunların ortaya çıkışı aynı zamanda bu asrın önceki asırlardan en büyük farkıdır ve sonraki asırlardaki İrabü'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân'ların da ana kaynaklarıdır. Meâni'l-Kur'ân'ların bu asırda ortaya çıkışının bir diğer nedeni ise hem yazının gelişiminin hem de sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin tamamlanması neticesinde Kur'ân'ın hitabi bir metinden kitabi bir metne dönüşme sürecinin tamamlanmış olmasıdır. Yani Kur'ân'ın anlaşılması artık metnin anlaşılması üzerinden olmaktadır. Çünkü Kur'ân'a muhatap sahabe ve sahabeye muhatap tabiin neslinden uzaklaşılması bunu zorunlu hale getirmiştir.

⁹⁵ Mustafa Karagöz Ahfeş'in daha sonra vefat etmesine rağmen eserini Ferra'dan önce yazdığını savunmaktadır. O ayrıca elimize ulaşan ilk Meâni'l-Kur'ân türünün de bunlar olduğunu belirtmektedir (Karagöz, *a.g.e.*, s. 175).

Hicri Dördüncü Asır (300-400/913-1010)

Hicri IV. asır bu eser türlerinde değişimin, gelişimin ve sistemleşmenin yaşandığı ve gelişmiş haliyle türlerinin ilk örneklerinin verildiği bir asırdır.

Kur'ân lügati olma özellikleri taşıması açısından hicri III. asrın sonu ile dördüncü asrın başının telifi olan en önemli eserlerden biri hiç şüphesiz Müberred'in talebelerinden olan **Zeccac**'ın (v. 311/923) **Meâni'l-Kur'ân ve İ'rabüh** adlı Meâni'l-Kur'ân türü eseridir. Zeccac'ın şöhret kazanmasında çok büyük etkisi olan bu eserin 16 yılda (h. 285-301) tamamlandığı belirtilmektedir.⁹⁶ Adı her ne kadar Me'âni'l-Kur'ân ve İ'rabüh olsa da Ferra ve Ahfeş'in bu türdeki eserlerinden onu ayıran özellikler vardır. Zeccac eserinde bu türün özelliği olan sarf nahiv ve kıraat açıklamaların yanı sıra bazı Garîbü'l-Kur'ân'lardan daha fazla kelime izahları vardır. Bu eserin bir diğer özelliği de bundan önceki Garîbü'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân'ların sadece amaçladığı ayetlerin üzerinde durması nedeniyle bütüncül bir tefsir hüviyeti taşıyamamasına rağmen Zeccac'ın eserinde bütün ayetlerin tefsir edilmesi, hatta neredeyse ayetlerin her bir kısmının açıklanması üzerinde durulmasıdır. Bunun dışında fıkhi izahların, kelami meselelerin, tarihi bilgilerin de daha çok olması bu eseri diğerlerinden ayırmaktadır. Bu eser önceki örneklerine nispetle bir nevi bu türdeki geçiş döneminin ürünüdür. Zira Zeccac'ın bu eseri öğrencisi Nehhas'ın (v. 338/950) *İ'rabü'l-Kur'ân* eseriyle birlikte bu eserlerin ortaya çıkış ve gelişim döneminin zirvesini oluşturmaktadır. Yani bu dönemden itibaren Meâni'l-Kur'ân türü eserlerin öncekilere göre farklılaştığı görülmektedir.⁹⁷

Eserdeki kelime açıklamalarına dair bazı izahlar ise şöyledir: Zeccac “إِلاَّ إِبْلِيسَ أَلِيَّ” ayetindeki İblis'in geri durmasına değindikten sonra “إِبْلِيسَ” lafzının yabancı bir kelime olduğunu ve bu yüzden sarftan beri olduğunu söylemektedir.⁹⁸ O “أَوَابٌ” lafzını açıklarken de “الآيِبُ” dönendir, yönelendir dedikten sonra “evvab” ise çok yönelmedir şeklinde açıklar.⁹⁹ Zeccac “الْعُرْوُزُ” lafzını “dünya metaı olarak aldatan her şey”¹⁰⁰,

⁹⁶ Emrullah İşler, “Zeccac”, *DİA*, c. XXXIV, Ankara, 2013, s. 173.

⁹⁷ Karagöz, *a.g.e.*, ss. 189-196.

⁹⁸ Zeccac, Ebu İshak, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'rabüh*, (Fah. Abdülcilil Ubde Çelebi), Alemü'l-Kütüb Yayınları, Beyrut, 1998, I, 114.

⁹⁹ Zeccac, *a.g.e.*, IV, 324.

“إِسْتَبْرَقٌ” lafzını ise “sık dokunmuş kalın ipek” olarak açıkladıktan sonra onun ref ve cer olarak okunduğu belirtir ve buna göre anlamı izah eder ve daha sonra bu kelimenin yabancı olduğunu ve aslının Farsça olduğunu belirttikten sonra Arapçaya nasıl geçtiğine dair izahat yapar.¹⁰¹ Örneklerden de anlaşılacağı üzere Zeccac’ın eseri bütün ayetleri tefsir etmesi yanı sıra kelimeyi tefsiri mana yönüyle izah etmesiyle tam bir tefsir, sarf nahive dair izahlar yapması yönüyle Meâni’l-Kur’ân, garip kelimeleri izah etmesi yönüyle de Garîbü’l-Kur’ân türü bir eser özelliği taşımaktadır. Kur’ân lügati özelliği taşıması yönünden bu yüzyılın başının nadide bir örneğidir.

Bu yüzyılın Garîbü’l-Kur’ân türünün en önemli Kur’ân lügatlerinden biri de **es-Sicistani’nin (v. 330/941) *Nüzhetü’l-Kulub*** olarak isimlendirilen ***Garîbü’l-Kur’ân***’dır. Bu eserin en önemli özelliği kendinden önceki Garîbü’l-Kur’ân’ların Mushaf’taki Sure tertibine göre olmasına rağmen, bu eserin alfabetik sisteme göre tertip edilmiş ilk Kur’ân lügati olma özelliğine sahip olmasıdır. Darekutni, Sicistani’nin bu eser üzerinde 15 yıl çalıştığını ve bunu İbnü’l-Enbarî’ye sunarak bazı yerlerini düzelttirdiğini belirtmiştir.¹⁰² Fuat Sezgin bu eserin büyük şöhrete sahip olmakla birlikte Ebu Ubeyde Ma’mer b. Müsanna’nın eserinden metotsuz biçimde yapılmış bir özet olduğunu, onun Ebu Ubeyde’nin eserinden seçtiği malzemeyi alfabetik olarak düzenlemek suretiyle telif ettiğini İddia etmektedir.¹⁰³ Fakat eseri tahkik eden Yûsuf Abdurrahman el-Mar’aşlî onun Kisai, Ferra gibi Meâni’l Kur’ân müelliflerinden nakillerde bulunduğunu bazı yerlerde Ebu Ubeyde’ye aykırı görüş tercih ettiğini hatta en fazla naklin ise İbn Kuteybe’den yaptığını belirterek Sezgin’in bu iddiasını doğru bulmamaktadır.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Zeccac, *a.g.e.*, V,125.

¹⁰¹ Zeccac, *a.g.e.*, V, 262.

¹⁰² Nassar, *a.g.e.*, ss. 6-7.

¹⁰³ İsmail Cerrahoğlu, “Sicistani, Muhammed b. Uzeyr”, *DİA*, c. XXXVII, Ankara, 2009, ss. 144-145.

¹⁰⁴ es-Sicistani, Muhammed b. Uzeyr, *Nüzhetü’l-Kulub fî Tefsiri Garîbi’l-Kur’âni’l-Azîz*, (Tah. Yûsuf Abdurrahman el-Mar’aşlî), Dar al-Maarif Yayınları, Lübnan, 2013, s. 29.

Eserde Sicistani Kur'an'da geçen kelimeleri alfabetik bir tasnif sırasına göre fakat sülasi mücerretlerine, yani kök harflerine göre değil de Kur'an'da kelimenin geçtiği şekliyle örneğin "اقاموا" lafzını Kaf harfinin altına değil, elif harfinin altında ele alarak izahını yapmaktadır. Eserde kelimeler Kur'an'da geçtiği haliyle önce fetha sonra ötre sonra da kesre ile gelen şekildeki tertibe göre sıralar. Örneğin Sicistani "ت" harfini sunarken önce fethalı olan "تلقى" kelimesini "قبل وأخذ" (aldı, kabul etti) ile sonra "تواب" lafzının Allah için "Allah Azze ve Celle kullarının günahlarını bağışlar", insanlar için ise "التائب" (tövbe eden) şeklinde mübalağasız geldiğini verir daha sonra da "تجزئ" kelimesini "تقضي وتعني" kelimeleriyle izah edip Allah'ın şu sözünde olduğu gibi diyerek "لا تجزئ نفس" "عن نفس شيئاً" ayetini delil gösterir. Daha sonra da "تلبسون" kelimesiyle fethalı olanlara devam edip ardından ötreli olanlar ve daha sonra da kesreli olanlar -örneğin kesreli ilk kelimeyi "تلقاء" olarak alır ve ayetteki "من تلقاء نفسي", "تلقاء مدين" ibarelerini açıklar- şeklinde devam eder gider.¹⁰⁵ Eserde lâmi ta'rif ve atif harflerine de itibar edilmemiş, aynı harf ve harekeyle başlayan kelimelerin kendi içindeki sıralamasında da genel olarak Mushaf tertibi esas alınmıştır. Eser alfabetik tertibi esas alan ilk Garîbü'l-Kur'an telifi olması nedeniyle modern anlamda sözlük addedilebilmesi açısından Kur'an lügati diyebileceğimiz ilk örnektir ve Kur'an araştırmacıları için kullanımı oldukça kolaydır.

Bu yüzyılın bir diğer önemli eseri ise Kur'an lügati sayılabilecek Vücûh ve'n-Nezâir türüne ait olan ve bu alana bir yenilik getiren **Ebu Hilal el-Askeri'nin (v. 395/1004) el-Vücûh ve'n-Nezâir** adlı eseridir. Bu yüzyıla kadar telif edilmiş Vücûh ve'n-Nezâir'le ilgili eserler genelde Mukatil'in görüşlerine dayandırılmış ve kelimelerin ele alınışında herhangi bir metot gözetilmemişken -büyük ihtimalle Ebu Hilal el-Askeri ile birlikte bu türde- ilk defa alfabetik sıralamaya geçilmiştir.¹⁰⁶

Müellif mukaddimesinde ulaşmak istenilen kelimenin kolay bulunması amacıyla kelimeleri alfabetik sisteme göre tasnif ettiğini belirtmektedir. es-Sicistani'nin Garîbü'l-Kur'an'ında olduğu gibi bu eserde de kelimeler kök harfine göre değil Kur'an'ında geçtiği şekliyle ele alınır. Örneğin "التسبيح" kelimesi "ت" harfinin altında "المعروف" kelimesi "م"

¹⁰⁵ es-Sicistani, Muhammed b. Uzeyr, *Garîbü'l-Kur'an el-Müsemma bi Nüzhetü'l-Kulüb*, (Tah. Muhammed Edib Abdulvahid Cümran), Daru Kuteybe Yayınları, Suriye, 1995, ss. 105,133-166.

¹⁰⁶ Mertoğlu, 2013, s. 142.

harfinin altında ele alınmaktadır. Eserde bir kelimeyi ele alırken öncelikle o kelimenin etimolojik tahlil şeklinde sözlük anlamı üzerinde durulur ve daha sonra onun Kur'ân'da kaç vecihinin (farklı anlamının) olduğu söylenip bu vecihlerin izahı ayetlerden örneklerle teferruatlı bir şekilde ele alınır.¹⁰⁷ Bazen kelimenin semantik tahliline girilir ve hatta bazen bu şüirden istişhad ile de desteklenir.¹⁰⁸ Kelime terimleşmiş ise terimleşmeden önceki anlamı belirtilip sonra terimleştiği anlam verilir.¹⁰⁹ “أم”, “أو”, “حتى” gibi edatların izahları ve Kur'ân'da kaç vecih olarak geçtiği de örnekleriyle beraber açıklanır.¹¹⁰

Eserde harflere göre kaç kelimenin vücûh olarak alındığının oranı ise değişmektedir. Örneğin Elif babında imam, iman, istiğfar, illa (edat), istiva vb 33 kelime üzerinde durulurken¹¹¹ He babında sadece hüda, hel (soru edatı) ve helak olmak üzere 3 tanesi üzerinde durulur.¹¹² Müellif fesad kelimesinin Kur'ân'da beş vecihinin olduğunu belirlemektedir. Mukâtil'in bu kelime için belirttiği altı vecihten biri olan “öldürme manasındaki fesad lafzını” bize göre bunun doğruluğu yoktur, bu zaten bozgunculuğun içine girer diyerekten almamıştır.¹¹³ Müellif cihad lafzını ele alırken ise bunun Cahiliye'de bilinmediğini, İslami bir isim olduğunu ve özellikle müşriklerle savaşmak anlamında olduğunu belirtir. Yani bir nevi bu kelimeyi Kur'ân'ın terimleştirdiğini söylemektedir. Daha sonra cihadın sözlük anlamını verdikten sonra, Mukatil'in de aynıısını belirttiği gibi, Kur'ân'da üç vecihinin olduğunu ayetlerden örneklerle izah eder.¹¹⁴ Eser özellikle Kur'ân'a yönelik kavram çalışması yapacak olanların -şayet el-Askeri bu kavramı eserine almışsa- muhakkak yararlanmaları gereken Kur'ân lügatlerinin bu türüne ilk defa alfabetik metodu uygulayan faydalı bir eserdir.

¹⁰⁷ el-Askeri, Ebu Hilal, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, (Tah. Muhammed Osman), Mektebe es-Sekafe ed-Diniyye Yayınları, Kahire, 2007, ss. 27-30, 153, 436.

¹⁰⁸ el-Askeri, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰⁹ el-Askeri, *a.g.e.*, s. 53.

¹¹⁰ el-Askeri, *a.g.e.*, ss. 198-199.

¹¹¹ el-Askeri, *a.g.e.*, ss. 27-120.

¹¹² el-Askeri, *a.g.e.*, ss. 497-502.

¹¹³ el-Askeri, *a.g.e.*, ss. 363-364.

¹¹⁴ el-Askeri, *a.g.e.*, ss. 165-166.

Ele aldığımız ve örnekler verdiğimiz eserlerin dışında bu yüzyılda telif edilen Kur'ân lügati sayılabilecek diğer eserler şunlardır:

Vücûh ve'n-Nezâir Müellifleri ve Eserleri

Muhammed b. Huseyn b. Ziyâd en-Nakkâş el-Mevsilî (ö.351/962), *el-Vucûh ve'n-Nezâir*.¹¹⁵

Ebu'l-Huseyn Ahmet b. Faris el-Kazvini (ö. 395/1004), *El-Efrad*¹¹⁶

Garîbü'l-Kur'ân Müellifleri

Muhammed b. Abbas el-Yezidi (v. 310/922)

Muhammed b. Cerir et-Taberi (v. 310/922)

Ahmed b. Muhammed b. Hallâl el-Hanbelî (v. 311/923): *Tefsiru'l-Garîb*,

Ali b. Süleyman Ahfeş es-Sağir (v. 315/927)

Ebu Bekir Muhammed b. Hasan b. Düreyd (v. 321/934)

Ahmed b. Sehl el-Belhi (v. 322/935)

Muhammed b. Ca'd b. Osman eş-Şeybani (v. 322/935)

İbrahim b. Muhammed Niftaveyh (v. 323/936)

Ahmed b. Muhammed el-Arûdi (v. 336/948)

İbrahim b. Abdurrahman el-Arûdi (v. 347/959)

Ahmed b. Kamil b. Şecera (v. 350/962)

¹¹⁵ İbn Cevzi, *a.g.e.*, ss. 82-83; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 2001; İbn Cevzi (v. h.597) kendi zamanına kadar Vücûh Nezâir'e dair 7-8 adet müellif ismini saydıktan sonra bunların dışında bu konuda telif edeni bilmiyorum şeklinde belirtmektedir. Bundan dolayı da Bilim Tarihi kitaplarında Garîbü'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân konusunda kendilerine telif nisbet edilen birçok müellif olmasına rağmen Vücûh Nezâir konusunda böyle bir durum söz konusu değildir.

¹¹⁶ Turgut, *a.g.e.*, ss. 202-204; bu müellif ve eser vefat tarihleri, isimdeki benzerlik ve alfabetik sisteme göre tasnif edildiği için eserin bir diğer adının el-Efrad olabilme ihtimalinden dolayı Ebu Hilal el-Askerî'ye de ait olabilir (isim karışıklığı için bak. Ahmet Turan Arslan, "Askerî Ebu Hilal", *DİA*, c. III, Ankara, 1991, s. 489); Okuyan, *a.g.e.*, s. 30.

Muhammed b. Hasan ed-Dâsi (v. 351/963): *el-İşâratü fi Garibi'l-Kur'ân*,

Hasan b. Ahmed b. Hâleveyh (v. 370/981)

Ali b. İsa er-Rummani (v. 384/955)¹¹⁷

Meâni'l-Kur'ân Müellifleri

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed İbn Hayyat (v. 320/932)

Ebu'l-Hasan Abdullah b. Muhammed b. Cafer en-Nahvi (v. 325/937)

Ebu Cafer en-Nehhas (v. 338/950)¹¹⁸

Abdullah b. Cafer İbn Dürsteveyh (v. 347/959)¹¹⁹

Hicri Dördüncü yüzyıl hem Garîbü'l-Kur'ân hem de Vücûh ve'n-Nezâir eserlerinin alfabetik metotla yazılmaya başlandığı bir yüzyıl olması nedeniyle Kur'ân lügatlerinin sistemleşmeye başladığı bir dönemdir. Bu yüzyıla Kur'ân lügatlerinin sistemleşme yüzyılı da denilebilir. Bu değişim, gelişim ve sistemleşme ilk önce Meâni'l-Kur'ân türünde Zeccac'ın bu türe getirdiği farklılık ile başlamış, daha sonra es-Sicistani'nin Garîbü'l-Kur'ân'ı ile bu türe ilk defa alfabetik tasnif metodu uygulanmış ve yüzyılın sonuna doğru da el-Askeri ile bu metot Vücûh ve'n-Nezâir teliflerine taşınmıştır. Hem el-Askeri hem de es-Sicistani mukaddimelerinde kelimeleri alfabetik sisteme göre ele almalarının sebebi olarak bunun okuyucuya kolaylık sağlayacağını belirtmişlerdir. Bununla beraber bu asırda alfabetik metoda göre tasnif şeklindeki bu sistemleşme sadece kelimenin Kur'ân'da geçtiği şekliyle yapılmış, modern sözlüklerde olduğu gibi tasnifte kök harfine göre kelimelerin ele alınması bir sonraki asra yani Râgıb el-İsfehani'ye kalmıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında Meâni'l-

¹¹⁷ el-Hâbit, *a.g.e.*, ss. 244-249.

¹¹⁸ Bu eser Mekke Ümmül Kura Üniversitesinde 1988 yılın da Muhammed Ali es-Sabuni tarafından tahkik edildi; Nida Muhammed Cemal, *el-Hamlü ale'l-Lafzi ve ale'l-Me'na fi Kütübi Meâni'l-Kur'ân'i ve İrabibi Hatte Niheyeti el-Karni'r-Râbü el-Hicriyyi*, (Basılmamış YL. Tezi) Halep Üniversitesi, Halep, 2006, ss. 9-20.; Keşfüz-Zünun, el-Fihrist, Mu'cemü'l-Edebâ, Tarihü Türas el-Arabiyye gibi eserlerde ismi geçen fakat bugün elimizde mevcut olmayan birçok Me'âni'l-Kur'ân eseri mevcuttur.

¹¹⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1730; el-Hâbit, *a.g.e.*, ss. 252-253.

Kur'ân'larda gelişim ve değişim yaşanırken; ikinci yarısından itibaren ise Meâni'l-Kur'ân türü teliflere rastlanmamaktadır.

Hicri Beşinci Asır (400-500/1010-1107)

Hicri dördüncü asırdan itibaren uygulanmaya başlanan alfabetik metotla yazılmış eserler bu yüzyıldan itibaren daha da geliştirilerek Dâmegânî, Râgıb el-İsfehani gibi müellifler tarafından kendi zamanlarına kadar olan türlerinin en gelişmiş örnekleri verilmiştir.

Tam anlamıyla bir Kur'ân lügati olan bu devrin en önemli Garîbü'l-Kur'ân türü eserlerinin başında **Râgıb el-İsfehânî'nin (v. 425/1034) *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*** adlı eseri gelmektedir. Kur'ân'ı derin manalar içeren bir kitap olarak niteleyen Râgıb'a göre Kur'ân ilimleriyle ilgilenmenin en temel şartı lâfzî-lügavi ilimleri bilmektir ve bu ilimler sayesinde Kur'ân'daki kelimelerin gerçek manalarını elde etmek mümkündür. Garîbü'l-Kur'ân geleneği için bir dönüm noktası oluşturan el-Müfredat'ın önceki eserlerden farkı es-Sicistani ile başlayan alfabetik metotla tasnifi devam ettirmiş, az sayıdaki garip kelimelerin açıklaması ile sınırlı kalmayıp Kur'ân lafızlarının hemen hemen tamamını içeren hacimli bir Kur'ân sözlüğü oluşturmuştur. El-Müfredat'ta müellif kelimelerin etimolojisini yapmış ayrıca Kur'ân'da geçen morfolojik türevlerinin tamamını zikretmiş ve bunlara uyan ayetleri de belirtmiştir. Bunun yanında teşbih, istiare, mecaz konumundaki anlamlara işaret edilmiş, kıraat vecihleri, Arap sözleri, hadis metinleri anlamları şahitlendirmede kullanılmıştır. Müellif kendinden önceki dilci Mutezilî âlimler olan Ali el-Cübbâî (v. 303/916), Ebû Bekir el-Allâf (v. 235/850), Kadî Abdülcebâr (v. 415/1025) gibi otoritelerden faydalandığı gibi kendinden sonraki Semîn el-Halebî (v. 756/1355) gibi Garîbü'l-Kur'ân müelliflerinin yanı sıra Kadî Beydavi (v. 685/1286), Ebû Hayyân el-Endelüsî (v. 745/1344), Ebu's-Suûd (v. 982/1574) gibi birçok dirayet müfessirinin de ana kaynaklarından biri olmuştur.¹²⁰

Müellif alfabetik harf sırasına ve kök harflerine göre eserini tasnif etmiştir. Örneğin “ر” harfi ile başlayan lafızların alındığı Kitâbü'r-Ra bölümü “رب”, “ريح”, “رصاص”, “رطب”, “ربع” şeklinde alfabetik sırayı takip eden lafızlar ile başlayıp bölüm sonunda “رين”, “رأى”, “روى” lafızları ile son

¹²⁰ Ömer Kara, “el-Müfredat”, *DİA*, c. XXXI, Ankara, 2006, ss. 504-505.; Râgıb, *el-Müfredat*, ss. 19-25.

bulmuştur.¹²¹ Bu eser alfabetik tertibi günümüz Arapça sözlüklerde olduğu gibi kelimeleri sülasi mücerretlerine göre esas almasından ve sadece garip lafızları değil Kur’ân’daki hemen hemen bütün lafızları alması nedeniyle modern anlamdaki anlamıyla ilk tam Kur’ân sözlüğü denilmeye layıktır.¹²² Günümüzde Râgıb’ın Müfredat’ının çok tutulmasının en önemli nedeni hem birkaç istisna dışında Kur’ân’ın bütün kelimelerini alması hem de kelimeleri sülasi mücerretlerine göre aldığı için kullanımının oldukça kolay olmasıdır. Kur’ân lafızlarına mahsus bir sözlük olması nedeniyle Kur’ân araştırmacıları için geniş dil sözlüklerine müracaata ihtiyaç bırakmaması da bir diğer nedendir. Bundan dolayı el-Müfredat günümüz Kur’ân yorumcusunun her zaman el altında bulundurması gereken bir Kur’ân lügatidir.

Bu yüzyılın Vücûh ve’n-Nezâir türüne ait Kur’ân lügati sayılabilecek diğer önemli eserlerinden biri de **Dâmegânî’nin (v. 478/1085) Kamusu’l-Kur’ân: Islâhu’l-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm** adlı eseridir.

Eserini alfabetik tasnifle bablara göre telif eden Dâmegânî 526 kelime üzerinde durmuştur. Mukâtil’in 186, Müberred’in 26 kelimeyi incelemesine karşın müellifin bu denli fazla kelimeyi incelemesi Dâmegânî’nin eserini oldukça kapsamlı yapmış ve adından da anlaşılacağı üzere onu gerçek bir Kur’ân lügati yapmıştır. Esere harf tasnifiyle başlayan müellif o harf ile başlayan kelimeleri, sülasi veya ziyadeli olmalarına bakmaksızın başlangıç harfine göre sıralamıştır. Kamusu’l-Kur’ân’da ele alınan bir kelimenin öncelikli olarak kaç vecihi olduğu (Kur’ân’da kaç manada kullanıldığı) net olarak belirtilmektedir. Örneğin “ب” harfi kısmında “بأس” “be’s” lafzının üç manası olduğu ifade edildikten sonra bu manaların azap, fakr ve kıtal olduğu sıralanmakta ve daha sonra da ilgili ayetlere yer verilmektedir. Müellif vecihini bildirdiği kelimenin ayetteki yerini gösterdikten sonra da, “*naẓiruhû*”, “*mislühû*”, “*kekavlibî*”, “*nahvühû*” gibi ifadelerle de nezâirlerini belirtmektedir. Onun eserinde sadece Kur’ân’ın kavramsal düzeydeki kelimeleri değil, bunun

¹²¹ Ragıp, *a.g.e.*, ss, 336, 376.

¹²² İlk telif olan İbn Abbas’ın Garîbü’l-Kur’ân’ı, daha çok Kur’ân’ın sınırlı sayıdaki garip lafızlarını lehçelere göre ele alan bir Kur’ân lehçeleri sözlüğü şeklindeydi.

yanında es-Sicistani'de de olduğu gibi “hattâ” “fî”, “lamü'l-meksura”, “min” vb edatlar da incelenmektedir.¹²³

El-İsfehani'nin Garîbü'l-Kur'ân'da yaptığını -en kapsamlı Garîbü'l-Kur'ân olması- Vücûh ve'n-Nezâir türünde yapan Dâmegânî'nin Kâmus'ul-Kur'ân'ı da kendi zamanına kadarki türünde telif edilmiş en kapsamlı sözlük olması nedeniyle günümüz Kur'ân yorumcusunun yararlanması gereken önemli Kur'ân lügatlerinden biridir. Vücûh ve'n-Nezâir türünün gelişiminde Et-Tesarîf'den yaklaşık iki buçuk asır sonra telif edilen en-Neysâbü'rî'nin (v. 430/1040) eserinde de kavramlardan anlaşılmanalardaki herhangi bir değişiklik meydana gelmemesine rağmen tasnif tarzında karışık tasnif sistemi yerine (Ebu Hilal el-Askerî ile beraber geçilmiş olan) alfabetik tasnife devam edilmiştir. Bununla beraber kelimeler sülasi köküne göre değil, ilk harflerine göre sıralanmıştır. Eserinde 540 kelimeyi ele alan Neysâbü'rî'nin tasnifini çağdaşı olan es-Sa'lebî (v.429/1038) ve ondan yarım asır sonra gelen Dâmegânî (v. 478/1085) daha da geliştirmişlerdir. Bu teliflerdeki tasnif sözlük tarzına benzeyen bir tasniftir.¹²⁴

Ele aldığımız ve örnekler verdiğimiz eserlerin dışında bu yüzyılda telif edilen Kur'ân lügati sayılabilecek diğer eserler şunlardır:

Vücûh ve'n-Nezâir Müellifleri ve Eserleri

Abdülmelik b. Muhammed es-Sa'lebî (ö.429/1038): *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*

İsmâil b. Ahmed el-Hirî en-Neysaburi (v. 430/1039): *Vücûbü'l-Kur'ân*¹²⁵

Ebu Ali; Hasan b. Benna el-Mukri el-Hanbelî (v. 471/1079): *el-Vücûh ve'n-Nezâir*¹²⁶

¹²³ Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed, *Kamusu'l-Kur'ân ev Islâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Fah. Abdülaziz Seyyid Ehil), 4. Baskı, Daru'l-İlmü'l-Melayin Yayınları, Beyrut, 1983, ss. 7-10, 116-7, 413, 442-3 (bu eseri ilk defa 1969 da tahkik eden muhakkik müellifin eserini es-Sicistani gibi kök harfine bakmaksızın Kur'ân'da geçtiği şekilde tasnif ettiğini fakat tahkik esnasında kendinin bunu kök harflerine göre yaptığını belirtmektedir s. 8-9.); Sümertaş, *a.g.e.*, ss. 159-160.

¹²⁴ Sırkaya, *a.g.e.*, s. 28.

¹²⁵ Fatma Yusuf el-Haymi, *el-Vücûh ve'n-Nezâir li-Elfâzi Kitâbillabi'l-Azîz ve Meânîbe*, Mektebetü Fârabi Yayınları, Dımeşk, 1998, ss. 28-29.

Garîbü'l-Kur'ân Müellifleri

Ahmed b. Muhammed el-Heravi/Ebu Ubeyde (v. 401/1011):
Kitabü'l-Garîbeyn

Hasan b. Kasım b. El-Mehdi el-Kayâni (v. 404/1014): *Tefsîru
Garîbi'l-Kur'ân*

Muhammed b. el-Hasan b. Fevrek (v. 406/1016)

Muhammed b. Ahmed et-Tuceybi el-Endülüsi (v. 419/1029):
Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân ve Te'vilîhi al'l-İhtisâr

Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Merzûkî (v.
421/1030)¹²⁷

Mekkî b. Ebî Tâlib (v. 437/1045): *Tefsîru'l-Müşkili min Garîbi'l-
Kur'ân*

Mekkî b. Ebî Tâlib (v. 437/1045): *el-Umde fi Garîbi'l-Kur'ân*

Süleyman b. Eyyüb er-Râzi (v. 447/1056): *Takribü'l-Garîbeyn*

Muhammed b. Yusûf el-Kefertâbî (v.453/1061)

Muhammed b. Ahmed el-Ketâni (v. 454/1062)¹²⁸

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde bu dönemde telif edilmiş olan Meâni'l-Kur'ân türü bir esere rastlamadık.¹²⁹ Hicri 400 tarihinden sonra -hatta hicri 350'den sonra- hem hicri beşinci asır içinde hem de beşinci asırdan sonraki tarihlerde Meâni'l-Kur'ân türü teliflerin terk edildiği görülmektedir. Bu tarihten sonra Meâni'l-Kur'ân ismi artık kullanılmamıştır.¹³⁰ Bu türün terk edilmesinde ise muhtemelen hicri IV.

¹²⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 2001.; Okuyan, *a.g.e.*, ss. 30-31.

¹²⁷ Muhakkik mukaddimesi bak. Mekki b. Ebu Talib, *el-Umde fi Garîbi'l-Kur'ân*, (Tah. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlı), Müessesetü'r-Risele Yayınları, Beyrut, 1981, s. 31.

¹²⁸ el-Hâbit, *a.g.e.*, ss. 245-254.

¹²⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1730.; el-Hâbit, *a.g.e.*, ss. 252-253.

¹³⁰ Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ebî'l-Hasen en-Nisaburi'ye (v. 553/1158) ait "*İcazî'l-Beyân an Meâni'l-Kur'ân*" ve "*Bâbirü'l-burhan fi Meâni Müşkilâti'l-Kur'ân*" eserlerinde Meâni'l-Kur'ân ismi kullanılmakla beraber bunlar bu türden farklıdır. Birinci eserinin mukaddimesinde müfessir ilk dönem teliflerinin çok yetersiz sonrakilerin

asırda bu türün Zeccac (v. 311) ile zirvesine çıkılması ve IV. asrın başıyla beraber daha doğru bir tabirle Taberi (v. 310) ile beraber rivayet tefsirlerinin ve buna müteakip dirayet türü tefsirlerin yazılmaya başlanması da bu türün terk edilmesinde büyük etken olmuştur. Çünkü dirayet tefsirleri aynı zamanda lügavi izahlara bol miktarda yer vermesinden dolayı ayrıca Meâni'l-Kur'ân türü bir eserin yazılmasına hacet bırakmamıştır. Örneğin Zemahşeri'nin (v. 538/1144) el-Keşşaf'ı lügavi izah yönüyle Meâni'l-Kur'ân teliflerini aratmayacak kadar izahlarla doludur. Bununla beraber bu türe yakın olan İ'rabü'l-Kur'ân türü telifler ise sonraki asırlarda da telif edilmeye devam etmiştir.¹³¹

Hicri V. asır hem Garîbü'l-Kur'ân hem de Vücûh Nezâir teliflerinin zirvesine çıktığı ve en mükemmel örneklerinin verildiği - Râgıb'ın Garîbü'l-Kur'ân'ının da olduğu gibi bugün bile günümüz Kur'ân araştırmacılarının en çok başvurdukları eserlerden birinin telif edildiği- IV. asırda başlayan sistemleşmenin daha da geliştirildiği, modernleştirildiği bir yüzyıldır. Bu yüzyılın ilk çeyreğinde telif edilmiş olan Râgıb'ın telifinin Kur'ân sözlüğü olmak dışında günümüzdeki modern Arapça sözlüklerden hiçbir farkı yoktur. Vücûh ve'n-Nezâir telifleri ise Dâmegânî ile alfabetik tasnife devam edilmekle birlikte yapısı gereği modern anlamdaki sülasi mücerretlerine göre olmasa da en mükemmel ve en kapsamlı haline ulaştırılmıştır.

Sonuç

Kur'ân'ı anlamanın en temel yolu Kur'ân'ın kelimelerinin manalarını anlamaktan geçmektedir. Bu kelimelerin anlamlarını bilmenin, öğrenmenin en kolay yolu ise Arapça sözlüklerin yanı sıra sadece Kur'ân'ın kelimelerini ele alan Kur'ân lügati sayılabilecek eserler olan Garîbü'l-Kur'ân, Vücûh ve'n-Nezâir ve Meâni'l-Kur'ân türü eserlere müracaat etmektir. Ele aldığımız bu Kur'ân lügatlerinden ve özellikle derinlemesine incelediğimiz 12 eserden ulaştığımız sonuç şunlardır:

ise teferruatlarla dolu olduğundan dolayı orta hacimde bir tefsir yazmayı amaçlamıştır. (Bak. Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ebi'l-Hasen en-Nisaburi, *İcazî'l-Beyân an Meâni'l-Kur'ân*, (Tah. Hanif b. Hasan el-Kasımî), Daru'l-Garbi'l-İslami Yayınları, Beyrut, 1994, I, 27.). İkinci eser ise isminden de anlaşılacağı üzere Müşkilü'l-Kur'ân'a dair bir eserdir.

¹³¹ İ'rabü'l-Kur'ân hakkında ayrıntılı bilgi için bak.: Abdülhamit Birışık, "İ'rabü'l-Kur'ân", *DİA*, c. XXII, Ankara, 2000, ss. 377-379.

Kur'ân lügatlerinin sırasıyla Garîbü'l-Kur'ân, Vücûh ve'n-Nezâir ve Meâni'l-Kur'ân şeklinde ortaya çıkması hem çıktığı dönemin şartlarıyla hem de bunlara duyulan ihtiyaçla alakalı bir durumdur. İbn Abbas'a nisbet edilen günümüze ulaşan Garîbü'l-Kur'ân türü üç eser hariç olmak üzere Hz. Peygamber ve Sahabe devrinden günümüze Kur'ân lügatleriyle alakalı herhangi bir eser ulaşmamıştır. İlk olarak Kur'ân lügati olarak Garîbü'l-Kur'ân türünün ortaya çıkmasında klasik Arapça dönemindeki (miladi VI-VII. yüzyıl) lehçe farklılıklarının neticesi olarak ortak lehçede - bu lehçe daha çok Kureyş Lehçesi olarak kabul edilir- kullanılan diğer lehçelerden geçmiş kelimelerin araştırılması çabası etkili olmuştur. Yani Kur'ân'da geçen Kureyş lehçesinden olmayan kelimeleri belirleme çabasıdır. Fetihler sonucunda İslam devletinin sınırlarının genişlemeye başlaması ve Arap olmayan milletlerin Müslüman olmaya başlamasıyla beraber hicri II. yüzyıldan itibaren Garîbü'l-Kur'ân telifleri artmaya başlamış fakat bu yüzyıldaki teliflerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Hicri II. asırdan elimize ulaşan sadece Garîbü'l-Kur'ân'lar ve Vücûh ve'n-Nezâir telifleri mevcut iken III. asrın başından itibaren buna Meâni'l-Kur'ân telifleri de eklenmiştir. Meâni'l-Kur'ân teliflerinin doğmasında hicri II. asrın ortasından itibaren, Kur'ân'ı kerimin noktalama ve harekeleme faaliyetlerine paralel olarak, hem Arap yazısının gelişimini tamamlaması hem de Fetihler sonucu farklı kültür ve dillerle karşılaşan Müslümanların Arapçayı korumak adına dil kaidelerini derlemeleri etkin olmuştur.

Hicri III. asır Kur'ân sözlüklerinin her üç türü için de velüd bir yüzyıldır. Bu asırda Meâni'l-Kur'ân teliflerinin ortaya çıkmasında ana dili Arapça olmayan Müslüman olmuş milletlerin dilde ve Kur'ân kıraatinde hatalar (lahn) yapmaları büyük etken olmuştur. Arap yazısının gelişimini tamamlaması, gramer kurallarının derlenmesi ve fütuhlarla ortaya çıkan sorunların giderilme neticesi olarak hicri II. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başında başlamış olan Meâni'l-Kur'ân telifleri Ferra (v. 207/822) ve Ahfeş (v. 215/830) ile olgunluk dönemine ulaşmış ve bunun günümüze ulaşan en mükemmel örnekleri verilmiştir.

Hicri IV. asır ise Kur'ân sözlüklerinde değişimin ve sistemleşmenin yaşandığı ve bu haliyle türlerinin ilk örneklerinin verildiği bir asırdır. Bu asırdan önceki teliflerde Vücûh ve'n-Nezâir'ler'de olmasa da Garîbü'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân'larda Mushaf'taki Sure tertibi takip edilirken -yani Surelerdeki ayetler aynı sırasını koruduğu gibi kelimeler de

ayetteki sırasına göre açıklanırken- bu yüzyılda ilk defa Garîbü'l-Kur'ân ve Vücûh ve'n-Nezâir eserlerinde alfabetik tasnif metoduna geçilmiştir. Bu asrın başında Zeccac (v. 311/923) ile Meâni'l-Kur'ân türünün zirvesine çıkmış ve aynı zamanda gelişme ve genişleme meydana gelmiş, bu türün özelliği olan dilbilimsel izahların yanında Kur'ân'ın garip kelimeleri açıklanmış ve Kur'ân'ın bütün ayetlerinin tefsiri yapılmıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında Garîbü'l-Kur'ân türünde alfabetik sistemde tasnif metodunun ilk defa es-Sicistani (v.330/941) ile başlamasının ardından, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ebu Hilal el-Askeri (v. 395/1004) ile birlikte Vücûh ve'n-Nezâir teliflerinin metodlarına da alfabetik sistemde tasnif metodu yansımaya başlamıştır. Modern sözlüklerdeki gibi kök harfine göre tasnif ise ilk defa Garîbü'l-Kur'ân'da Râgıb el-İsfehani (v. 425/1034) ile V. yüzyılda başlamasına karşın Vücûh ve'n-Nezâir türü olan Damegani de (v. 478/1085) kelimeler sülasi veya ziyadeli olmalarına bakılmaksızın sadece başlangıç harfine göre sıralanmıştır.

Kur'ân lügati addedilebilecek olan bu eserler başlangıçta sınırlı sayıda kelimeyi ele alırken hicri V. asra gelindiğinde hem Garîbü'l-Kur'ân hem de Vücûh ve'n-Nezâir teliflerinde ele alınan kelimeler artmıştır. Bu artma Garîbü'l-Kur'ân türünde Kur'ân'ın bütün kelimelerini almakla beraber Vücûh ve'n-Nezâir türünde de yaklaşık üç kat artmıştır (500-600 kelimeye ulaşmıştır). Ele aldığımız bu eserlerde kelimelerin izahı klasik tefsirlerde görülen hadis, sebebi nüzul ve israilî rivayetler gibi nakillerle değil, sözlük anlamları, varsa terim anlamları, etimolojik tahliller, dilbilimsel izahlarla yapılmıştır. Genel olarak Meâni'l-Kur'ân türü eserler daha çok sarf ve nahive dair teferruatlı izahlar içerdiği ve garip kelimelerin izahlarına daha az değindiği için diğer iki türe göre Kur'ân lügati olmaya daha az uygundur. Bununla beraber Zeccac'ın Meâni'l-Kur'ân'ı gibi bazı Garîbü'l-Kur'ân'lardan daha fazla kelime izahı yapan Meâni'l-Kur'ân'ların olabileceği de dikkate alınmalıdır. Hicri V. asrda Meâni'l-Kur'ân türü eser yazma geleneği ise terk edilmiştir.

Özetle her asrın en belirgin özelliğini, birer cümleyle tanımlamak gerekirse:

- Hz. Peygamber ve Sahabe Dönemi İbn Abbas'la (v. 68) ilk defa **Garîbü'l-Kur'ân'ların doğduğu dönemdir.**
- Hicri II. asır Mukâtil b. Süleyman'la (v. 150) ilk defa **Vücûh ve'n-Nezâir'lerin doğduğu dönemdir.**

- Hicri III. asır Ferra (v. 207) ve Ahfeş (v. 215) ile ilk defa ***Meâni'l-Kur'ân'ların doğduğu ve zirveye çıktığı dönemdir.***
- Hicri IV. asır es-Sicistani (v. 330) ile Garîbü'l-Kur'ân'ların, el-Askeri ile (v. 395) Vücûh ve'n-Nezâir'lerin ilk defa ***Alfabetik Metotla tasnifin başladığı dönemdir.***
- Hicri V. asır Râgıb el-İsfehani (v. 425) ile ilk defa Garîbü'l-Kur'ân'larda kelimelerin kök harfleri olan sülasi mücerretlerine göre ***Modern tasnifin başladığı dönemdir.***

Yukarıdaki sonuçlardan da anlaşılacağı üzere Kur'ân lügatlerinin ortaya çıkışı Kur'ân tefsiri ile başlamıştır. Yani bunların ortaya çıkışının ana sebebi Kur'ân'ı anlama çabasıdır. Kur'ân lügatlerinin gelişmesi ise Kur'ân'ın anlaşılmasıyla ters orantılı olmuştur. Kur'ân'ın anlaşılması azaldıkça lügatler ve lügatlerdeki çeşitlilik artmıştır. Bu ilk önce Sahabe asrında Kur'ân'da geçen yabancı dilden Arapçaya geçmiş ya da Kureys lehçesi dışından gelmiş birkaç kelimeyi izah etme çabası şeklinde ortaya çıkmıştır. Yani tek bir kelimenin anlamının izahı etrafında olmuştur (Garîbü'l-Kur'ân). Daha sonra ise bu durum biraz daha gelişmiş, genişlemiş ve Kur'ân'da geçen bir kelimenin farklı anlamlarını ortaya çıkarma ve aynı anlamdaki kullanımlarının nerelerde geçtiğini belirleme çabası şeklinde devam etmiştir. Bir kelimenin farklı anlamlarını belirleme çabası ise Tabiîn asrı ve sonraki asırlarda olmuştur. Çünkü Kur'ân'ın nüzul bağlamına sahip olan sahabe için o kelimenin hangi anlamda, hangi bağlamda kullanıldığı gibi bir izaha ihtiyaç olmamıştır (Vücuh ve'n-Nezâir). Daha sonra da hem dil kaidelerinin derlenmesi hem de Kur'ân'ın noktalama ve harekemesinin tamamlanması yani yazının şeklinin oturması ve İslam fetihleriyle farklı dillerden birçok kişinin Müslüman olmasıyla beraber bu gelişme bir kelimenin anlamını veya farklı anlamlarını izahıtan ziyade kelimenin okunuşu, i'rabı, cümlenin yapısı gibi metin üzerinden anlama şeklinde olmuştur. Bu durum ise Sahabe ve Tabiîn neslinin geçmesiyle beraber yani Kur'ân'ın bir kelimesinin anlamını veya anlamlarını, Kur'ân'ın bağlamını bilenlerin yok olmasıyla ve böylece Kur'ân'a bir metin muamelesi yapılmasıyla ortaya çıkmıştır (Meâni'l-Kur'ân).

Sonuç olarak Hz. Peygamberin açıklamaları ve İbn Abbas'a nisbet edilen ve günümüze ulaşmış olan onun üç telifiyle doğan ve Râgıb el-İsfehani ve Dâmegânî ile daha da sistemleşen Kur'ân lügatlerinden şu şekilde faydalanılabilir:

- Vücûh ve'n-Nezâir'lere bakılmak suretiyle *Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinde,*
- Farklı dönemlerdeki teliflere bakılmak suretiyle Kur'ânî bir kavramın semantik analizini yaparken *kelimenin ilk dönemki anlamının zaman içinde değişime uğrayıp uğramadığını bilmede,*
- *Hangi kelimenin asırlara göre garip olup olmadığını öğrenmede,*
- Özellikle kavram çalışmalarında el-Askerî'nin telifi gibi Vücûh ve'n-Nezâir türü teliflere bakarak *değişik anlamda kullanılan Kur'ân lafızlarının neler olduğunu, ne kadar tekrar edildiğini ve bu kelimelerin kaç farklı manaya geldiğini öğrenebilmede,*
- *Meâni'l-Kur'ân türüne bakarak da kelimenin farklı kıraat veciblerin olup olmadığını bilmede Kur'ân araştırmacılarına büyük katkılar sağlayacaktır.*

Kaynakça

- Abdülhamit Birışık, “İrabü'l-Kur'ân”, *DİA*, c. XXII, Ankara, 2000.
- Ahmet Turan Arslan, “Askeri Ebu Hilal”, *DİA*, c. III, Ankara, 1991.
- Ali Bulut, “Kur'ân Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser”, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XX-XXI, Samsun, 2005.
- Ali Bulut, *Hicri İlk Üç Asırda Kuran Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), O.M.Ü. S.B.E. Samsun, 1999.
- Ali Turgut, *Tefsir Usulü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1991.
- Burhan Sümertaş, “Kavram Çalışmalarına Katkıları Açısından Belli Başlı Kur'ân Sözlükleri”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XXXVI, İzmir, 2012.
- Cemal Muhtar, “İslam'da Sözlük Çalışmaları”, *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı III, İstanbul, 1985.
- Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed, *Kamusu'l-Kur'ân ev Islâbu'l-Vücûb ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Tah. Abdülaziz Seyyid Ehil), 4. Baskı, Daru'l-İlmü'l-Melayin Yayınları, Beyrut, 1983.
- Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, I.
- Ebu Ubeyde Ma'mer el-Müsenna, *Mecazü'l-Kur'ân*, (Tah. Fuat Sezgin), Mektebetü'l-Hânici Yayınları, Kahire, 1954, I.
- el-Askeri, Ebu Hilal, *el-Vücûb ve'n-Nezâir*, (Tah. Muhammed Osman), Mektebe es-Sekafe ed-Diniyye Yayınları, Kahire, 2007.
- el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid, *Me'ttefeka Lafzühü ve'h-telefe Ma'nabü mine'l-Kur'âni'l-Mecid*, (Tah. Ahmet Muhammed Süleyman Ebu Ra'd), İslami İşler ve Vakıflar Bakanlığı, Kuveyt, 1989.
- Emrullah İşler, “Zeccac”, *DİA*, c. XXXIV, Ankara, 2013.
- en-Nisaburi, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ebi'l-Hasen, *İcazü'l-Beyân an Meâni'l-*

- Kur'ân*, (Tah. Hanif b. Hasan el-Kasımî), Daru'l-Garbi'l-İslami Yayınları, Beyrut, 1994, I.
- es-Sicistani, Muhammed b. Uzeyr, *Garîbü'l-Kur'ân el-Müsemma bi Nüzhetü'l-Kulüb*, (Tah. Muhammed Edib Abdulvahid Cümran), Daru Kuteybe Yayınları, Suriye, 1995.
- es-Sicistani, Muhammed b. Uzeyr, *Nüzhetü'l-Kulub fi Tefsiri Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîz*, (Tah. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Dar al-Maarif Yayınları, Lübnan, 2013.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebûbekir (v. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tah. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye), Medine, 1426, VI.
- ez-Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah (v. 794/1392), *el-Burbân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1391/1972, II.
- Fatıma Yusuf el-Haymi, *el-Vücûb ve'n-Nezâir li-Elfâzi Kitâbillahi'l-Azîz ve Meânîbe*, Mektebetü Fârabi Yayınları, Dımeşk, 1998.
- Ferra, Ebu Zekeriyya, *Meânî'l-Kur'ân*, (Tah. Ahmet Yusuf Necati, Muhammed Ali Neccar, Abdülfettah İsmail Çelebi), Daru'l-Mısriyye, Mısır, bt yok I.
- Fevzi Yusuf el-Hâbit, *Meâcimü Meânî Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Yayın Evi yok, Medine, 2000.
- Hâkim et-Tirmizi, *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'ân*, (Tah. Hüsnü Nasır Zeydan), Dar Saadet Yayınları, Kahire, 1970.
- Hidayet Aydar, *Kur'ân'ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'ân Okulu Yayınları, İstanbul, 1996.
- Hüseyin Muhammed Nassar, *Kütübü Garîbi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Melik Fahd Üniversitesi Yayınları, by. yok, bt yok.
- İbn Abbas (v. 68/688), *Garîbü'l-Kur'ân*, (Yazma: el- Vezzan, Muhammed b. Ali b. Muzaffer), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Nüshası, İstanbul, 969/1561.
- İbn Abbas, *Mesâilü Nâfi b. El-Ezrak*, (Tah, Muhammed Ahmed ed-Dâli) el-Ceffan ve'l-Câbi Yayınevi, Kıbrıs, 1993.

- İbn Cevzi, Ebu'l-Ferec, *Nüzhbetü'l-A'yün en-Nevazir fi Ilmi'l-Vücûb ve'n-Nezâir*, (Tah. Muhammed Abdulkerim Kazım er-Razi), Müessesetü'r-Risele Yayınları, Beyrut, 1984.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Garîbü'l-Kur'ân*, (Tah. Ahmet Şakir), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, by yok, 1978.
- İbrahim Sarmış, *Rivayet Kültürü ve Yanlış Din Anlayışı*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- İsmail Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*, Tibyan Yayınları, İzmir, 2012.
- İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *DİA*, c. XIII, Ankara, 1996.
- İsmail Cerrahoğlu, "Sicistani, Muhammed b. Uzeyr", *DİA*, c. XXXVII, Ankara, 2009.
- İsmail Cerrahoğlu, Ata Bin Ebi Rebah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbü'l-Kur'ân'ı, *Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, sayı I, 1978.
- İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1968.
- İsmail Kurt, *Destiny and Responsibility in the Quran (Kur'ân'da Kader ve Sorumluluk)*, (Basılmamış Y.Lisans Tezi), University of London/SOAS, Londra, 2013.
- İsmail Kurt, *Maverdi'nin en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Eserinde Sababe Tefsiri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), D.E.Ü. S.B.E, İzmir, 2011.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun an Esami'l- Kütübü ve'l-Fünun*, Mektebetü'l-Müsanna Yayınları, Bağdat, 1941, II, 2001.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, I.
- Kenan Demirayak ve Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Ün. Fen Edebiyat Fak. Yayını, Erzurum, 1994.
- Mehmet Efendioğlu, "Sahabe", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008.
- Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'ân Sözlüğü*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Mehmet Suat Mertoğlu, "Vücûh ve Nezâir", *DİA*, c. XXXXIII, Ankara, 2013.

- Mekki b. Ebu Talib, *el-Umde fi Garibi'l-Kur'an*, (Tah. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Müessesetü'r-Risele Yayınları, Beyrut, 1981.
- Muhammed b. İsmail el-Buhari (v. 256/870), *Sabihu'l-Buhari*, (Tah. Muhammed Züheyir b. Nasır en-Nasır), Daru Tavki'n-Necât Yayınları, by. yok, 1422/2001, Tefsir 110, hadis no: 4970.
- Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kahire, 1381/1961, I.
- Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, M. Ü. İ. F. V. Yayınları 2. Baskı, İstanbul, 2006.
- Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 2006.
- Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ven'-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azim*, (Tah. Hâtem Salih ed-Dâmin) Merkezü Cumatü'l-Macid Li's-Sekafe ve't- Tûras Yayınları, Dubai, 2006.
- Mustafa Çetin, "Kur'an'da Vücûh ve Nezâir", *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt 25, Sayı. XXIX, Ankara, 1989.
- Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010.
- Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, (Ter. Mehmet Emin Maşalı), Otto Yayınları, Ankara, 2013.
- Nida Muhammed Cemal, *el-Hamlü ale'l-Lafzi ve ale'l-Me'na fi Kütiibi Meâni'l-Kur'ân'i ve İrabibi Hatte Nibeyeti el-Karni'r-Râbü el-Hicriyyi*, (Basılmamış YL. Tezi) Halep Üniversitesi, Halep, 2006.
- Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, c. III, Ankara, 1991.
- Ömer Kara, "el-Müfredat", *DİA*, c. XXXI, Ankara, 2006.
- Râgıb el-İsfahâni, (v. 502/1108), *el-Müfredât fi Garib'il-Kur'an*, (Tah. Safvan Adnan Davudi) "z-l-m" Dâru'l-Kalem ve Daru's-Şâmiyye Yayınları, Beyrut-Dımeşk 1412/1991.
- Sadreddin Gümüş, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, Ankara, 1990.
- Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *DİA*, c. XXXIV Ankara, 2013.

- Selma Sırakaya, *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsiri İle el-Vücûb ve'n Neẓâir Adh Eserinin Mukayesesi*, (Basılmamış Y.Lisans Tezi), H.Ü.S.B.E. Çorum, 2013.
- Suat Yıldırım, “Hz. Peygamberin (sav) Kur’ân’ı Tefsiri”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. XXXXVI, Sayı II, Ankara, 2010.
- Şükrü Arslan, “Meâni’l-Kur’ân”, *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003.
- Taberi, İbn Cerir, *Câmiu’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’ân*, (Tah. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü’r-Risele Yayınları, by yok, 2000, XVIII.
- Tayyar Altıkulaç, “Kisai Ali b. Hamza”, *DİA*, c. XXVI, Ankara, 2002.
- Toşhiko İzutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Ter. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1997.
- Victoria S. Harrison, “*Hermeneutics, Religious Language and the Qur’an*” (*Hermenötik, Dini Dil ve Kur’ân*), *Islam and Christian-Muslim Relations*, Cilt 21, Sayı III, Londra, Haziran 2010.
- Yahya b. Sellam, Ebu Zekeriyya (v. 200/815), *Tefsiru Yahya Bin Sellam*, (Tah. Hind Çelebi), Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye Yayınları, Beyrut, 2004, II.
- Zeccac, Ebu İshak, *Meâni’l-Kur’ân ve İ’rabüh*, (Tah. Abdülcélil Ubde Çelebi), Alemü’l-Kütüb Yayınları, Beyrut, 1998, I.
- Zeyd b. Ali (v.122/740), *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân* (Tah. Muhammed Cevat el-Hüseyini el-Celali), Daru’l- Va’yi’l-İslami Yayınları, Beyrut, bt. yok.